

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 2.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON
A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848
Szijártó M. István, Somorjai Szabolcs, Schramek László
és Nagy János írásai

Fóti Miklós
Népességcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században

Törő László Dávid
Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok és tanulságaik
Dagobert Frey és Angyal Endre

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja



Nemzeti
Kulturális
Alap



ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 2. szám

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István A tőkeakkumuláció és a mókusok.
Bevezető megjegyzések 183

Somorjai Szabolcs Az eredeti tőkefelhalmozások történeti
metamorfózisai 189

Schramek László Válhatott-e piaci tényezővé a katonaság
a 18. század első felében Magyarországon? 209

Nagy János A magyar rendek és a kormányzat gazdasági
elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlés tárgyalásai és
az 1791-ben kiküldött kereskedelemügyi bizottság példáján 221

TANULMÁNYOK

Fóti Miklós Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században 241

Törő László Dávid Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok
és tanulságaik. Dagobert Frey és Angyal Endre 283

TANULMÁNYOK

NÉPESSÉGCSERE ÉS MIGRÁCIÓ BÁCS ÉS BODROG VÁRMEGYÉKBEN A 16. SZÁZADBAN

FÓTI MIKLÓS

DEMOGRAPHIC CHANGES AND MIGRATIONS IN BÁCS AND BODROG
COUNTIES IN THE 16TH CENTURY

The thesis statement of this study is that before the Battle of Mohács (1526) the population of medieval Bácska (the southern part of the Danube–Tisza Interfluve) was Hungarian, while after the devastation of the Ottoman conquest it was predominantly South Slavic. The indigenous Hungarian population disappeared almost completely after 1526. The demographic conditions of the Middle Ages are demonstrated by the tithe list of 1522 and a charter of 1525, in which one and a half thousand serfs are listed by name. On the other hand, the population and settlement network of the Ottoman era can be studied through the *tahrir* and *cizye defteris*, which were created between 1546 and 1590. It has been proved that the recolonisation of Bácska did not take place until the 1550s, when *knezes* repopulated the abandoned settlements. The research will explore migration patterns and emphasize the vlach background of the new settlers. The revitalized villages were occasionally named after their *knezes* and *primikürs*. There was a parallel use of toponyms in Bácska: the former Hungarian toponyms were used by the Ottoman administration, while the locals often had their own Slavic names for the settlements, the latter became widespread only in the second half of the 17th century.

Keywords: population, demographic changes, migration, Ottoman conquest, 16th century

Bevezetés és kutatástörténeti vázlat

A Délvidék a korabeli országnak egykor a leggazdagabb részei közé tartozott, e bázisra támaszkodva emelkedtek fel helyi főurak a királyi udvar főbb méltóságai közé.¹ A régió gazdagságát olyan exportképes termékeknek köszönhette, mint a szerémségi bortermelés.

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológiai osztály. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu–defter] feldolgozása. II.) támogatásával valósult meg.

- 1 Takács Miklós: *Partes inferiores. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetről*. Bp., 2021. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 22) 23.

Kevésbé ismert, de a Duna bácskai oldalán is virágzó szőlőültetvények sorakoztak,² és bizonyos térségekben rendkívül sűrű településháló alakult ki. Ennek a prosperitásnak egy külső tényező, a török hódítás vetett véget. Vizsgálati területünk a Duna–Tisza közének déli része, a szerémségi Duna-szakasz bal partján fekvő Bács vármegye, attól északra pedig Bodrog vármegye a Kalocsai–Sárköz pereméig.³ Bodrog vármegye létezése a török korban feledésbe merült, és a Délvidék általános neve – Csongrád déli részét is beleértve – Bácska, Bácskamegye, később Bácsország, Bácskaság lett. Ezzel párhuzamosan a szegedi szandzsákot is a 17. században gyakran Bácska szandzsáknak nevezték.⁴ Kutatásunk középpontjában az a mélyreható török kori etnikai átrendeződés áll, melynek eredményeképpen Bácska magyar népességét teljesen elvesztette, településhálózata pedig megroppant, mely folyamatokat a szakirodalom teljesen megalapozottan a török dúlások sorozatának, illetve a Mohács utáni szultáni hadjáratok következményének tekintett.⁵ A pusztulás ténye vitathatatlan, ám erősen leegyszerűsített.⁶ Ennek egyes fázisai feltáratlanok, területenként eltérő mértéket mutatnak, a településhálózat pusztulása ellentmondásos: elpusztultnak hitt települések sorát tartalmazzák a defterek, eredeti magyar neveiken, lakosságuk azonban teljesen lecserélődött rác–vlah népességre. Ezen tanulmány kiinduló tézise az, hogy a térség Mohács előtti népessége túlnyomóan magyar, a török kori pedig balkáni eredetű sláv többségűnek tekintendő. Egy ilyen közel teljes népességcsere mindig rendkívül összetett és elhúzódozó folyamat, amelynek egyes mozzanatait a kortárs forrásoknak tükrözniük kell. Késő középkori kútfők és a török kincstári adóösszeírások segítségével e népességi fordulat minél teljesebb feltárására és bemutatására teszünk kísérletet.

- 2 A 18. századi kamarai térképeken még ábrázolták az addigra már eltűnt török kori falvak egykori szőlőit (*vinea antiqua*), oldalukon olyan településnyomokkal, mint *klissza* vagy *locus possessiones*.
- 3 Kubinyi adatai szerint Bács vármegye 5721 km²-ével a nagyobb megyék közé tartozott, lakosságát 53–61 ezer fő közé becsülte, míg Bodrog területe és lakossága is lényegében Bács felé tette ki. E megyék területe többször változott egymás és Csongrád rovására, így pontos számítások nem tehetők. Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 157.
- 4 Fóti Miklós – Pánya István: Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete. *Belvedere Meridionale* 34 (2022) 4. sz. 83.
- 5 „Az ország legdélibb megyéinek pusztulása már jóval a mohácsi tragédia előtt megkezdődött. Az oszmán csapatok már az 1380–1390-es években behatoltak a dél-magyarországi területekre. [...] Ezt követően a Nándorfehérvár elfoglalására indított sikertelen szultáni hadjáratok alkalmával (1440 és 1456), majd az 1464-ben beköszöntő bő fél évszázadnyi határ menti háborúskodás idején a Temes megyétől Valkóig terjedő dél-magyarországi területeket fokozatosan, de szinte csaknem teljesen elpusztították. Azon települések pedig, amelyeknek 1526-ig mégis sikerült túlélniük az állandó betörések következményeit, a mohácsi csatát követő sorozatos nagy szultáni hadjáratok idején két évtized alatt végső megsemmisülésre ítéltettek. Az újabb kutatások szerint az ország déli megyéiben a 16. század közepére a településhálózat már-már elképesztő mértékben, mintegy 70–90 százalékos arányban pusztult el. Ezzel párhuzamosan a lakosság is mérhetetlen és már visszafordíthatatlan károkat szenvedett.” Pálffy Géza: A másfél évszázadnyi török uralom mérlege. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp., 2003. 78.
- 6 A Szekfű által festett kép erősen torzított és sok tekintetben cáfolják forrásaink: „A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájékat, futva menekülve, vagy török rabságban. [...] 25–30 falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt. [...] Az ember távoztával megkezdődött a füvek uralma, [...] az Alföld egy nagy ugarrá vált.” Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Bp., 1928. V. (A tizenhetedik század.) [Oldalszám nélkül.]

Történeti irodalmunk fokozott érdeklődéssel fordult a Délvidék tragédiájának megértése irányába. Engel Pál a pápai tizedjegyzékben (1332–1335) szereplő plébániák számának változását kísérte figyelemmel, amikor azt a szerémi és a pozsegi szandzsák négy összeírásával vetette egybe, és így a jelentősebb egyházas helységek pusztulását mutathatta ki.⁷ A 122 egyházas településből csupán 74 létezett a 16. század közepén, 48 pedig pusztta lett. Felhívta a figyelmet arra, hogy más országrészekben csak elvétve fordul elő, hogy egy egyházas falu a késő középkor folyamán teljesen elnéptelenedett. Ezenkívül néhány nagyobb uradalmat (ataki, maróti, garai, ivánkai, sarkadi, babagerendai, cernai) választott ki, melyek falvait név szerint felsorolták okleveleinkben, majd hasonlította össze a defterekkel, s ez alapján a pusztasodás mértékét ábrázolta. Az érintett uradalmakban a 16. század közepén a települések kevesebb mint harmadát találjuk meg, míg 70%-a pusztává vált. Tanulmányunknak nem célja hasonló statisztikai adatok kimutatása, hanem az etnikai változások mögött álló összetett és intenzív lefolyású folyamatok minél teljesebb vizsgálata.

Engel adatainak nyomán kutatta a délvidéki népesség lecserélődésének lépéseit Juhász Péter, s mutatta be Valkó és Szerém vármegyék „tragédiáját”.⁸ Az intenzív délvidéki etnikai változásokat hasonlította össze dunántúli (baranyai, tolnai, somogyi) ellenpéldákkal, ahol a délszláv betelepülés nem vezetett népességcseréhez. Hegyi Klára tanulmánya a dél-magyarországi szandzsákok, köztük az általunk vizsgált terület szabados katonaparaszti szervezeteit mutatta be, részvételüket a térség népességszervezésében, etnikai viszonyainak átalakulásában, ezért jelen dolgozat egyenes előzményének tekinthető.⁹ Ezeken kívül számos tanulmány vizsgálta a korabeli ország népességének hanyatlását, a mezővárosok, vásároshelyek pusztulását, nemesi udvarházak, monostorok, plébániák számának visszaesését, és ezek tükrében igyekeztek megvonni a török uralom mérlegét.¹⁰

Mit tud egy oszmanista hozzátenni a népesség fogyását kimutató kiváló tanulmányokhoz? Nem a pusztulás mértékét bemutató további statisztikai adatok vizsgálatára, hanem a defterek adatainak bemutatásával konkrét migrációs útvonalak és telepítéstörténetek felvázolására törekedtem, általánosítások helyett igyekeztem megtalálni a vándorlás irányát és motivációit, például egy primikür honnan hová vezette a népét a feldúlt táj újranépesítése során. Az oszmán adminisztráció azon intézkedéseit gyűjtöttem össze,

- 7 Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre. Valkó megye példája. *Századok* 134 (2000) 267–321.
- 8 Juhász Péter: Egy példa a népességcserére a Délvidék pusztulása a török háborúkban. *Létünk* 1 (2020) 7–30.
- 9 Hegyi Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135 (2001) 1255–1311.; Hegyi Klára: A temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 297–314.
- 10 Ferenc Szakály: Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1988) 63–77.; Rác István: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, 1995.; Fodor Pál: Magyarország Kelet és Nyugat között. A török hagyatéka. In: *Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013. 19–36.; Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: uő: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. 13–52.; Vajda Tamás: Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma? In: *Műhelyszemináriumok dolgozatok*. 1. Szerk. Kovács Szilvia – Révész Éva. Szeged, 2013. 145–180.; Veresegyházi Béla: Változások az Alföld településhálózatában a török hódoltság korában, a 16. század második felében. *Történeti Földrajzi Közlemények* 10 (2022) 1–2 sz. 42–67.

amelyek Bácska kolonizációját világítják meg, s így az abban részt vevő szereplőket és népességelemeket ismerhetjük meg.

Mohács előestéjén

Jól ismert, hogy a Délvidék pusztulása már Mohács előtt jelentős mértéket öltött. Nándorfehérvár török kézre kerülése (1521) után a török számára még egyszerűbbé vált a Magyar Királyság déli felének támadása.¹¹ Verancsics az 1521. év eseményei között jegyzi fel Báli boszniai bég pusztítását, aki a Száván Bródvárnál átkelve Szlavóniában és Szerémségben keltett riadalmat: „Az ország, Bács megye, Szerémség megfutamék, Az Rácságon is Szerénben oly nagy félelem esék, hogy egyik másikat érte nagy szorgossággal az Duna révén, csak hogy elszalathasson.”¹² Ekkor értesülünk először arról, hogy Báli pusztításai miatt nemcsak a Dráva–Száva közén és a Szerémségben, de Bács megyében is akkora félelem lett urrá, hogy megindult a népesség északi irányba való menekülése.¹³ Néhány évvel később, a mohácsi hadjárat előestéjén azonban Szerémi György úgy nyilatkozott szülőföldjéről, hogy „Szerémsziget még ép volt, Szalánkemén városban meg laktak, Károm város még tele volt”.¹⁴ Báli bég betörését követően tehát úgy tűnik, visszatérhetett a lakosság.

A boszniai bég pusztítása tipikusnak mondható, a török terjeszkedés stratégiájába illeszkedik. A meghódítandó területre irányuló hadjáratok „előkészítésében” fontos szerepet játszottak az akindzsi alakulatok. Egyes kutatók szerint a szisztematikus demográfiai pusztítás a Balkánon megelőzte a vidék tényleges meghódítását (az oszmán terjeszkedés „akindzsi fázis”-ának nevezve ezt az időtartamot).¹⁵ Előbb évtizedekig tartó pusztítással kifárasztották a határvidék népességét, felgyújtották otthonaikat és menekülésre kényszerítették őket. Ez a Balkánon 80–130 évig tartott, az egyes érintett területeken változó időtartammal.¹⁶ E fázis éppen a Magyar Királyság esetében a leghosszabb. Egy kevésbé ismert, Bácskát érintő török dúlás példáján keresztül mutathatjuk be az „akindzsi fázis” természetét. A cél egyértelműen nem a hódítás, hanem a demográfiai hanyatlás előidézése és a pusztta félelemkeltés volt. 1518-ban egy jelentékeny török hajó-

11 Ferenc Szakály: Nándorfehérvár, 1521. The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom. In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Ed. Géza Dávid – Pál Fodor. Bp., 1994. 47–76.

12 Verancsics Antal összes munkái. I–XII. Közli Szalay László. Pest–Bp., 1857–1875. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 2–7, 9–10, 19–20, 25–26, 32) II. (Történelmi dolgozatok magyar nyelven 1504–1566) 16.

13 „Balibég Szerémsíget, Valkóságot mind elígetí, Zemlint, Szalonkemént, Káromot, Péterváradját, Kamoncot, számtalan sok városokat elrabla, elígetí Eszíkig, azon felől is.” Uo. A Szerém és Valkó megyei népesség menekülési útja ekkor nyilván elsősorban a Duna–Tisza köze, részben pedig a Temesköz, illetve Szlavónia és Baranya irányába vezethetett.

14 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bp., 1979. (Olcsó Könyvtár) 117.

15 Oliver Jens Schmitt – Mariya Kiprovska: Ottoman Raiders (*Akincis*) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 65 (2022) 506., 508.

16 Uo. 507.

had Kabol mezővárosra tört, és azt teljeséggel elpusztította.¹⁷ Az oklevél arra is kitér, hogy ekkor nemcsak a mezőváros egyházát,¹⁸ hanem ferences kolostorát is felgyújtották. Ez egyébként az a rendház volt, melynek alapításáról a balkáni hitterjesztés érdekében V. Márton pápa 1422-ben rendelkezett.¹⁹ A pápa éppen a török elől menekülő boszniai minoritáknak engedte meg itt rendház alapítását. A betörés célja a virágzó mezőváros és fontos folyami révhely megbénítása, az alapvető infrastruktúra lerombolása volt: az egyházi épületet felperzselték, a helyi nemes okleveleit szétépték, a lakosság pedig megfutamodott. Amikor 1546-ban a török adószedők először járnak be Kabolt, már egyetlen magyar nevű lakost sem írtak össze. Az 1518-ban elpusztított és elhagyott kolostort délszláv szerzetesek vehették birtokba, de csak jóval később, ugyanis erről az 1578-as szandzsákösszeírás számol be, amikor a kolostort Kobil és Barladin falvak között írták össze.²⁰ Feltehetőleg azért értesültünk erről a betörésről, mivel az érintett nemes (Kutosi Lukács, Temes megye alispánja) az összetépett okleveleit bemutatta az udvarban és azok megújítását kérte. Hasonló dúlások sokasága sújthatta a folyók menti vidékeket, de ahol a lakosságot nem érte olyan váratlanul, mint Kabol esetében, és kimenthette javait, ott nem maradt utána ilyen jellegű írott forrás.

Kabol dúlásával összhangban az 1520–1522-es időszakban készült dézsmajegyzékekben Bács vármegye nyolc dézsmakerülete közül a megye délkeleti, szentiváni [Sajkásszentiván/Šajkaš] körzete már lakatlanként [„omnino desolatus”] szerepelt.²¹ Az ennek nyugati szomszédságában fekvő, a mai Újvidék helyén létezett Vásárosváradról a tizedszedők megjegyezték, hogy semmit sem fizetett, mivel a törökök felégették és elhagyták.²² Ez a tizedkerület a titeli náhije déli térségét jelentette, vagyis a Nándorfehérvárhoz legközelebb eső bácskai vidéket (Vásárosvárad–Káty–Kabol–Titel). Ugyanezen forrás a Titel északi szomszédságában, a Tiszánál fekvő Zsablyáról elmondja, hogy bár annak bevételét a tizedszedők számba vették, a törökök azonban elhurcolták, a körzet egyéb részeit pedig a török elpusztította.²³ Az sem zárható ki, hogy tudatosan irányultak a török prédálásai e területre, melynek eredménye az volt, hogy a szentiváni tizedkörzet lakosságát lényegében kisöpörték: Titel vára kulcsszereppel bírt a Duna–Tisza közti oszmán uralom kiépítése szempontjából. A két folyó összefolyásánál fekvő, s ezáltal a folyami útvonalakat ellenőrző várban már 1529-ben állandó őrséget állomásoztattak, s úgy tűnik, hogy innen

17 1518. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 93788.

18 Feltehetően az 1421-ben említett Szűz Mária-egyházát. *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022 (= ZsO) VIII. 1255. sz. Ekkor a pétervárad-i váraljai Szent Miklós plébániaegyház Szent Jakab-oltárát átadták Márton fiának, Benedeknek, aki a kaboli Szűz Mária-egyház plébánosa volt.

19 1422: MNL OL DL 65859., MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 275470. Vö. ZsO IX. 71., 805. sz.

20 Részletesebben lásd Fóti Miklós – Pányi István: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A bácsi és a titeli náhije települései 1578-ban*. [Megjelenés alatt.]

21 Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Bp., 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86) 5.

22 „Nichil solverunt, ex quo sunt penitus combusti et desolati.” Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, 44.

23 „Summa presentis anni non deficit, quia summa anni preteriti nulla fuit, ex quo fruges per exercitum domini palatini fuerunt consumptae et que remanserunt, licet eas decimatores connumeraverant, tamen ipsi ante datam rationem ipsorum de pertinentiis Sebye sunt per turcos abducti. Alie autem possessiones huius processus sunt per turcos desolate.” Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, 48.

kiindulva kezdhették el 1542-ben a szegedi szandzsák felállítását.²⁴ Az első szegedi bég, Szülejmán ugyanis kizárólag titeli katonák ügyében intézkedik hónapokkal Szeged elfoglalása előtt, mintha csak e várra és környékére terjedne ki fennhatósága.

Az 1520–1522-es évek dézsmajegyzékei

Bácska török uralom előtti etnikai viszonyaiba páratlan betekintést engednek és elemzési lehetőséget nyújtanak az 1520-as évek elején keletkezett dézsmajegyzékek. Ezek egy része csak a településneveket tartalmazza, így elsősorban a történeti földrajzi kutatásokhoz nélkülözhetetlen forrás, bár a magyar helynévanyag révén világosan bizonyítja, hogy délszláv települések ekkor nem léteztek. Az 1522-es – publikált forrásban – azonban a tizedfizetők nevét is rögzítették, ezáltal pedig a bácskai, bodrogi és csongrádi térség népességére vonatkozó megfigyeléseket tehetünk.²⁵ A többezernyi nevet tartalmazó összeírásból kitűnik, hogy a népesség alapvetően színmagyar, és a többségük a magyar névadási gyakorlatra jellemző tipikus neveket (például Pogácsás, Csordapásztor, Képiró, Könyves, Csepös, Istenös, Kerékgyártó) visel. Ezzel szemben a szláv nevet viselő jobbágyság csak tüzetesebb átnézés után, és csak sporadikusan mutatható ki.

Vezetéknevekben egykori lakóhelyük nevét viselő jobbágyság segítségével a népesség élénk vándormozgalmát tárhatjuk fel, ami nemcsak a török elől északra irányuló menekülést mutatja, hanem esetleges, világos migrációs irányokat nélkülöző jellege miatt inkább gazdasági tényezőket sejtethetünk mögötte: túlnépesedett falvakból elköltözést figyelhetünk meg, esetleg a vármegyében szétszórt birtokokkal rendelkező földesurak telepíthették át egyes jobbágyaikat távolabbi földjeikre. Így fontos kibocsátó falu lehetett a túlnépesedett, száznál több adózót tartalmazó Bánca,²⁶ Bács városa keleti oldalán, legalábbis erre utalnak a számos Bács, Bodrog és Csongrád vármegyei falvakban feltűnő, Báncai vezetéknévű személyek. 1522-ben Nagygerecen, Mindszenten (Bánca tényleges szomszédja), Mácsán (északi szomszédsága), Iregden (Újvidék térsége), és a már egészen távoli Szentendrason (ez már később a titeli náhije területe, közel a Tiszához); Bodrog vármegyében pedig Bodrogon, illetve Tótfalun bukkannak fel a Báncsáról elszármazottak.²⁷ Ez a falu a török időkben is létezett (Nagy Bánca néven), de egyetlen korábbi lakosát sem tartotta meg.

24 Fóti Miklós: Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38 (2023) 4. sz. 6. Sőt, az is észrevehető, hogy a kisöport tizedkörzetet a törökök leválasztották Bács vármegyéből és ebből alakították ki a titeli náhijét, melynek területét a török kiverése után a titeli sajkás kerület töltötte ki.

25 Lásd Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*.

26 Összehasonlítási alapul használja, Bács lakosságára vonatkozóan, Fodor Pál – Mércz András: Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle* 65 (2023) 223. 139. j. Már csak azért is érdekes, hogy száznál több adózóval rendelkezett, mivel az átlagos délvidéki falvak alig 15–25 hánéval bírtak a török defterekben, a bácsi náhije legnagyobb faluja pedig az 1578-ban 92 hánés, muszlim lakosságú Gyenősfalu volt.

27 Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, passim.

Báncsa lakosságát érdemes megvizsgálni a másik oldalról is. Vajon honnan származtak azok a személyek, akik a Bács árnyékában a mezővárossá válás küszöbén álló népes falut lakták. Az eredmény nem szolgál meglepetéssel: a vezetéknevek jórészt Bács városa körül fekvő falvak lakosaira engednek következtetni: Péceli, Pávai²⁸ (három is), Kereki, Jakabfalvi, Csili, Sápi, Tibróci, Bácsi, Csikai, Petreci (Petrőci).²⁹

Báncsához hasonlóan a népesség vándormozgalmából jelentékeny mértékben vette ki a részét Csika (szintén Bács városa közelében, Báncsától északabbra). 1450-ben egy, a vármegyén átvezető utat úgy határoztak meg, mint Szondról Csikára vezető nagy út. Csika 1522-ben még közepes lélekszámú falu volt, de elköltöző jobbágysai a tizedjegyzék számos helységében bukkannak fel: a szomszédos Gözén, a szintén viszonylag közeli és Bács vármegyei Ripakon, Alatkon, Erdőmegyen és Ivánkafalván, valamint a távolabbi, Csongrád (olykor Bács) vármegyei Devecseren és Szörnyűegyházon.³⁰ 1525-ben Michael Chykay a Tisza közelében fekvő Szentandrásán él, de Csontafejéren, a mai Csantavéren öt Csikai vezetéknevű személyt látunk.³¹

A fentiekben vizsgált nevek a jobbágyság élénk migrációját mutatják, láthatóan nagyobb népességű falvak bocsátották ki a telepeseiket, akiknek egy része egyenesen északi irányban, Szabadka környezetébe vándorolt. Erre a jelenségre Béla falu a legjobb példa: az 1522-es tizedből kihagyták, annak ellenére, hogy környezetét bejárták (Szörnyűegyház, Devecser, Soffron), ugyanakkor egy 1525-ös jobbágynévsorból – melyet alább tüzetesebben is megvizsgálunk –, egy jelentékeny falu képe bontakozik ki: 106 személyt sorolnak ekkor fel. Benedictus Wayzkay a Bács nyugati oldalán fekvő Vajszkáról, a Zewlews nevet viselők valamelyik bácsi Szőlős/Szeleős településről, Nicolaus Zondy a bácsi Szond mezővárosból, Benedictus Chyly talán Csilről (török kori Csil Pivnyicsa), a Kery, Kelpi, Alchy nevet viselők a hasonló nevű bácsi településekről származnak, a Kyrál, Sary, Zenthiwany vezetéknevűeknél bácsi és bodrogi falvak egyaránt szóba jöhetnek, a Nappfeny-ek esetében viszont csak a Szabadka vidéki Napfény település. Nem tudjuk, miért nem szerepel a falu sem a bácsi, sem pedig a csongrádi tizedjegyzékben (éppen a két vármegye határán fekszik). Szláv lakosai lényegében nincsenek (talán a Koszta családot tekinthetjük kivételnek), más elnevezés alatt sem írhatták össze, mivel markánsnak tekinthető családnevei nem jönnek elő a környezetében fekvő falvakban (Salétrom csináló, Csapó, Gerlice, Cseger). Ha azzal a magyarázattal állnánk elő, hogy kizárólag állattartásból éltek, akkor gabona helyett pénzben tartoztak volna megváltani a tizedet.

A bácskai jobbágyság vándorlása mellett világosan kirajzolódik, hogy ugyanekkor jelentékeny migráció érintette a területet északról, azaz Bodrog vármegyéből. Számottevő bodrogi település nevét viselik Bács vármegyei parasztok (így Arnati, Kétházi, Aranyas, Geszti, Apáti, Bodrogi, Büdi, Szentkirályi, Régi, Csente), Csongrádból viszont alig költöz-

28 Pávát 1754-ben Bács város földjei között említették. Fóti-Pánya: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 40. sz. tételnél.

29 Csak ez utóbbi fekszik jóval északabbra, azon a területen, amelyet a törökök már a zombori náhijába soroltak. A deffterek Dolna és Gorna Petrofcsa néven említik. A többi helység fekvésére lásd Fóti-Pánya: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, passim.

30 Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, passim.

31 Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 360., 363.

tek délebbre (Bélai, Adorján). Jól felismerhető a szerémségi (Valkai, Bogárdi, Szávai, Kamanci, Szerémi, Lipóci) és a baranyai (Baronyai, Sitke, Laska, Draszád, [Kis]Kőszeg) bevándorlás.³² A távolabbi migráció elenyészőnek mondható (Sárkezi, Kun, Somogyi, Tolnai, Bekesi, Erdélyi, Budai). A jobbágyság alapvető mozgástere a tizedjegyzékben szereplő Bács, Bodrog és Csongrád megyék Duna és Tisza által közrefogott térsége és a szomszédos Baranya/Valkó/Szerém vármegyék folyó menti területe.

A dézsmajegyzék falvaiban meglehetősen sok a Kenéz vezetéknevű jobbágyság,³³ akiket egy kistérséget alkotó falvaknál a névsor végén említene (Garé, Izsák, Dál). Úgy tűnik, hogy nem szerbek, mivel magyar falvakban írják őket össze, de délszláv megfelelőikhez hasonlóan a falvak előljáróinak tekinthetők, mert e településeken nincs *judex* [bíró]. Ez világosan bebizonyosodik annak a Paulus Keneznek az esetében, akit két faluban is összeírtak: Kerekeden, majd a szomszédos Garén, utóbbi helyen viszont Paulus Kenez de Kereked formában nevezték meg.³⁴ Ezt értelmezhetjük úgy, hogy őt Kerekedhez a tisztsége kötötte, annak kenéze volt, de Garén lakott. Bár Sándorfalván két kenézt is találunk, egyikük akár a szomszéd, előljáróval nem rendelkező falu vezetője is lehetett (több falu esetében két *judex*-et írtak össze). Mortályos esete némileg megvilágítja a helyzetet: az adózók névsora végén kivételesen mind kenéz, mind pedig *judex* szerepel (az elszámolás során többes számban hivatkoznak rájuk: *judices, judicibus*). Itt már felvethető, hogy a falu kicsiny délszláv közössége élén állhatott a kenéz.

Fontos településtörténeti adat, hogy számos jobbágyság viseli olyan bácskai településnek a nevét, amelyeket a Mohács előtti okleveles anyagból jól ismerünk, de már sem a dézsmajegyzékben, sem pedig a török defterekben nem szerepelnek lakottként (Csimor, Tibróc, Csalász, Szopor, Derecske stb.). A jelenség a pusztásodás 16. század eleji felgyorsulását mutatja, összhangban Engel szerémségi és Dráva–Száva közti megfigyeléseivel.

Elgondolkodtató a tizedjegyzékekben felbukkanó „Tót” népnévvel tartalmazó falvak nagy száma. Míg egyesek a középkori oklevelekből ismertek (Tótfalu/Csentedótfalu, Tótfalu/Doroszlótótfalu, Bátorótfalu, Tóti), mások egyetlen említése a tizedjegyzék (Tótvajszka, Tótfalu – Bács, Tótcserg). E falvak környezetében, de az egész Duna-ártéri sávra kiterjesztve igaz, hogy a Tót vezetéknevű rendkívül elterjedtnek számított (és jóval kevésbé gyakori a Tisza mentén). Ezt a szlavóniai bevándorlásnak lehet betudni, csak az okleveles anyagból ismert helyneveknél merülhet fel a honfoglalás előtti szlávok öröksége. Bár a szlavóniai (tótországi) migráció meghatározó,³⁵ de ezt nem értékelem a török előli me-

32 A helynévi személynevek megoszlását vizsgálta az 1522-es tizedjegyzék alapján, és a más megyékből beköltöző jobbágyság százalékos arányát is részletezte Gulyás László Szabolcs: *Jobbágyság migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. Helytörténeti Tanulmányok* 6 (2011) 175–195.

33 A szó középkori használatára közösség élén álló személy értelemben (*dux, praetor, Hauptmann, Vorsteher*) számos példát ismerünk. Szamota István: *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Bp., 1902. 473.

34 Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, 39.

35 A jobbágyság vezetékneveinek vizsgálata szerint a Bács vármegyébe irányuló migráció 25,33%-át Valkó, 2,66%-át Pozsega tette ki. Bodrog esetében Valkó részesedése 14,49% volt, míg Pozsega nem mutatható ki (de a Tót nevek mögött a Dráva alatti vidéket sejtethetjük). Gulyás: *Jobbágyság migráció*, 189.

nekülésnek, merthogy éppen Bács legdélibb részére irányul, és a török hajóhadak számára legkönnyebben elérhető folyó menti részre korlátozódik.

A jobbágyság vándormozgalma tehát jelentékenynek mondható, de alapvetően természetes népességmozgás képe bontakozik ki, a török betörések hatására kibontakozott vándorlás a csongrádi területek irányába épphogy felismerhető, tömeges menekülésnek pedig nincs nyoma. A Baranya felől beköltözők kimagasló aránya is ellentmond e tendenciának.³⁶ Alapvető kérdés, hogy a bácskai magyar tömbről a dézsmajegyzék alapján alkotott kép mennyire felelhet meg a valóságnak. Tizedet az észak-balkáni ortodox bevándorlók, a katonáskodó vajdák nem fizettek, ezért jelent páratlan lehetőséget a történetész számára, hogy a húszas évek elején összeírt bácskai tizedjegyzékeket összevethetjük egy másik forrással, az Engel Pál által publikált 1525-ös keltezésű bácskai jobbágynévsorral.³⁷

Az 1525-ös bácskai jobbágynévsor tanulságai

Néhány évvel a tizedkerületek – nyilvánvalóan hiányos – összeírása után egy magánháborúnak köszönhetően ismét betekinthetünk a bácskai településviszonyokba: az enyingi Török és a lekcsei Sulyok családok közötti konfliktus következtében 1525 márciusában az előbbi család mozgósította teleki és futaki uradalmainak mintegy másfél ezer név és lakóhely szerint felsorolt jobbágyságát, és megrohanták a szabadkai kastélyt.³⁸ Előbbi uradalom a török időkben a szabadkai/zombori náhijék határvidékén feküdt, Telek területén ma Szivác található. Ebbe az uradalomba 14 falu tartozott. A Futak mezővárosához tartozó tíz falu szétszórtan helyezkedett el, egy részük a vármegye déli részén, Futak közelében, mások pedig északabbra, a Tisza közelében, ekkor Csongrád vármegyében. E falvak lakosságát részben a tizedlisták is tartalmazzák.

Nehezen értelmezhető, hogy a népes Futak *oppidumot*, ahonnan 136 főt tudtak mozgósítani, a tizedjegyzékek miért nem tartalmazzák,³⁹ akár azt is gondolhatnánk, hogy a török dúlások következtében elnéptelenedett. E forrás alapján viszont látható, hogy virágzik, sőt, néhány szláv név kivételével (mindössze nyolc egyértelműen szláv nevet találunk), őrzi magyar lakosságát, a vármegye legdélibb részén való fekvése ellenére. A bácskai falvakkal összehasonlítva meglehetősen kevés a helynevet rejtő vezetéknev (Somogy, Engi, Szegedi, Szondi, Szalánkemeny, Garai, Valkai), ezek is inkább távoli helyekre utalnak,

36 A Bács vármegyébe irányuló migráció 24%-át, a Bodrogra költözők 37,68%-át baranyai helynevet viselő jobbágyság tették ki. A védett, belső tizedkörzetben a legalacsonyabb a déli vármegyéből beköltözők aránya (2,15%), vagyis a török elől menekülők nem itt kerestek menedéket. Gulyás: Jobbágysági migráció, 184., 189.

37 Engel: Egy bácskai jobbágynévsor, 353–365.

38 MNL OL DF 252644.

39 Jellemző, hogy a tizedkivetés során olyan alaposan járták be Bács város környékét, hogy jó néhány más forrásból ismeretlen, mindössze néhány adófizetőt felmutató falut – talán helyesebb ezek esetében szálláscsoportokra gondolni – is összeírtak (Tótvajszka, Ispánfalva, Perkelet, Tótfalu). Az alaposagra enged következtetni Mónosfalva (mónos, molnos = malmos), melynek egyetlen tizedfizetője Bartolomeusz Mónos, azaz maga a molnár volt. Valószínű, hogy nem egy valódi faluról, hanem egy Duna menti malomról lehetett szó. Hozzátehetjük a szolnoki szandzsákból vett példát, ahol a török adószedők hasonlóan jártak el: egyes malmoknál háne-számot tüntettek fel (egy vagy két hánét), mely a malom személyzetét takarhatta.

és csak néhány név mutatja a környező településekről származó betelepedést: Körtvélyesi, Kulpi, Csébi és Kereki. Sokkal inkább jellemzőek a mezővárosi léttel, foglalkozásokkal kapcsolatos magyar nevek: Borbély, Kalmár, Szabó, Nyíró, Mónár, Varga, Pajsgyártó, Gombkötő, Íjgyártó, Sajtos. Futak népessége tehát meglehetősen intakt képet mutat, és semmi jele a török betörések okozta komolyabb pusztulásnak. Csak a néhány szerémi magyar (engi, szalánkeményi és valkói illetőségűek) és szláv jövevény jelzi a török közeledtét. Futakot más falvakkal együtt mellőzték a tizedből, de tévedés lenne ezt gazdálkodásának módjával (kereskedelem, kézművesség) magyarázni: ha nincs gabonatermesztés, akkor kereszténypénzben rótták le a tizedet. Szond mezővárosban például az 1522-es forrás szerint egyetlen ember kivételével mindenki kereszténypénzt fizetett, ami legalább annyira talányos, mint Futak és más települések kihagyása a tizedfelmérésből. A Dózsa-felkelés pusztításai,⁴⁰ de akár a török fenyegető veszélye miatt is mentesülhetett az adó alól: 1521-ben II. Lajos ideiglenesen Báthory István nádornak adta, hogy jövedelméből hadi kiadásait fedezze.⁴¹ A Mohács utáni hatalomváltással járó teljes átalakulásról a legkorábbi defterünkől (1546) alkothatunk képet: Futok – így a középkorból is ismert alakban –, falu „Bácska megye náhijében”, 16 rác–vlah lakossal, akik csak tíz hánét alkotnak, ennyien tudták az adót megfizetni. A két módosabb gazdának 100, illetve 60 birkája volt, ez sem éppen a mezővárosi lét folytonosságát, hanem félnomád állattartó népesség beáramlását mutatja.

Kisbács, mely a tizedjegyzékben csak 14 adófizetőből áll, 1525-ben jóval népesebb falu képét nyújtja: 32 lakosát nevezik meg, néhány ponton mutatva a lakosság folytonosságát.⁴² Futakhoz hasonlóan Kisbács is arra hívja fel a figyelmet, hogy a tizedjegyzékek számára „láthatatlanok” számaránya meglehetősen magas lehet.

A belső fekvésű, a vízi útvonalaktól távoli Mortályoson, ahol 1522-ben szintén átlagosnak mondható magyar neveket találunk, a jobbánynévsornak köszönhetően láthatóvá válnak szláv betelepülői (hét név). Így már érthető, miért volt két bíró a faluban, akik közül az egyiket kenéznek nevezték. Mortályosnál is talányos, hogy az egész falu pénzben váltotta meg a tizedfizetést. Alapvetően a délszláv bevándorlás jóval csekélyebbnek tűnik, mint azt a török árnyékában feltételeznénk. Bács legészakibb részén, Beter faluban, melyet a tizedjegyzékekben már Csongrádhoz soroltak, 1525-ben 25 főből hét szlávnak tekinthető, de közülük hármat a tizedben is összeírtak. Tanulságos, hogy utóbbi forrásban egy „Wok vel Farkas” is szerepel. A térség népességét kutatók körében gyakran felmerül, hogy a magyar nevek akár a szerb megfelelőik lefordításával is keletkezhettek, és mögöttük valójában szlávokat sejtethetünk. De ez esetben mi értelme lenne csupán egyetlen névnel magyarázatul hozzáfűzni, hogy a Vuk név másként Farkas, a többinél viszont nem? Az itteni szláv beáramlás leginkább a Temesközből származhatott.⁴³ Környezetében ugyan-

40 Lásd a 49. j.

41 *Enyingi Török Bálint okmánytára*. Bev. írta, közli Bessenyei József. Bp., 1994. 2., 4. sz.

42 Egyezik a jobbágyok névsora: Elias Wokossyn, Bartholomeus Bichak [Bykas], másoknál csak a vezetéknevek: Hwzar, Toth, Ferench.

43 Lázárevics István szerb despota 1414-ben főispán Torontálban, ahol a becsei uradalmat kapta, valamint birtokos Krassóban 1418-ban. Utóda, 1439-ben Brankovics despota, miután Magyarországra menekült a török által elfoglalt Szendrőből, Albert királytól a világosvári [Zaránd vármegye] uradalmat kapta. A har-

akkor színmagyar falvakat is találunk (Soffron [Sopron], Iregd). Orbász (török kori Verbász) népes falunak tűnik (69 fővel vesz részt a „mozgósításban”), de a tizedjegyzékben hiába keresnénk. Ugyanez mondható el Vásároskürtről (73 fő), melynek neve ráadásul Kürt település egy ismeretlen névalakját őrizte meg, vásáros hely voltára irányítva figyelmünket. A szomszédságában fekvő Drág és Jószan szerepel a tizedjegyzékben, így Kürtöt csak szándékosan hagyhatták ki. Az, hogy teljes falvak nem folytattak gabonatermesztést és ezt még pénzben sem kellett megváltaniuk, valószínűtlen.⁴⁴ A déli Kürt és Futak helységek esetében magyarázatul szolgálhat a török betörése, de az északi Orbász és Béla falvaknál más állhat a háttérben.⁴⁵

A két bemutatott forrás, részben kiegészítve egymást, hű képet fest a Duna–Tisza köze déli területei népességéről közvetlenül Mohács előtt. Ugyanakkor jelentékeny fehér foltok is maradnak, főleg a belső, folyóktól távolabb fekvő területeken, ahol nem zárhatjuk ki, hogy vajon kiváltsággal rendelkező népesség élhetett. A tizedjegyzékek, mint láttuk, több szempontból hiányos képet nyújtanak a népességről: így nem tartalmazzák azt a kiváltságokkal rendelkező, tizedet sem fizető⁴⁶ szerb katonaparaszti réteget, a vajnikokat, mely a török elől menekülve a Magyar Királyság déli területein telepedett le. 1514-ben tíz délvidéki megye vajnikjairól rendelkeztek.⁴⁷ Egy oklevél 1509-ben Bodrog vármegye központi területén, a Czobor család egykori birtokain – Coborszentmihály, Halmos, Szentpál és Tapolca falvakban – említ kiváltságokkal rendelkező vajnikokat, azaz szláv katonaparasz-

mincas években Torontál középső és az újkori Temes és Krassó–Szörény vármegyék északi részein hozzávetőleg 80 helysége volt a despotának. Milleker Bódog: *A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése. 1393–1439.* Temesvár, 1914. 19., 36., 41. A Temesközbe irányuló, észak-szerbiai szandzsákokból származó szerb betelepedésre lásd Aleksandar Kristić: *The Emergence of „Sirf Viláyeti”. Serbian Migrations to the Territory of Banat by the Mid-16th Century and Their Results.* In: *Migrations in the Slavic Cultural Space from the Middle Ages to the Present Day.* Ed. Zofia A. Brzozowska – Piotr Kręzel – Izabela Lis-Wielgosz. Łódź, 2022. 95–110.; Bagi Zoltán Péter: *A szerbek betelepülése a Magyar Királyság területére a 14. század végétől 1703-ig (Rövid áttekintés).* In: *Kihívások és lehetőségek. Válogatott társadalomtudományi tanulmányok.* Szerk. Novák Anikó – Rózsa Rita. Szabadka, 2014. 11–32.; Blazovich László: *Az alföldi mezővárosok etnikai képe a 14–16. században.* *Acta Juridica et Politica* 55 (1999) Fasc. 1–34. [Tanulmányok Dr. Veres József egyetemi tanár 70. születésnapjára. (Veres József emlékkönyv.)] 31–41.

- 44 Bácskai Verának egy ezzel rokon jelenség tűnt fel: számos bodrogi falu kereszténypénzt fizetett, amiből az következne, hogy e falvak sora egyáltalán nem végzett mezőgazdasági tevékenységet. Bár ez kétségre vonható, állattartó gazdálkodással magyarázható. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a 15. században.* Bp., 1965. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 37) 38.
- 45 Ismerünk eseteket a tizedfizetés megtagadására is. Ezenkívül a katonai szolgálatot teljesítő *libertinus* jobbagyság adómentes volt, de az, hogy teljes falvak népessége élvezné e státuszt, az valószínűtlen. N. Kiss István: *16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék).* Bp., 1960. 8., 762., 833., 1015–1016.
- 46 A szerbek által fizetendő tized kérdésének rendezésére, illetve a tizedfizetés kijátszására vonatkozóan lásd Rókey Péter: *A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században.* In: *A szerbek Magyarországon.* Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 58.
- 47 Valkó, Pozsega, Szerém, Csanád, Temes, Bács, Békés, Zaránd, Arad és Torontál vármegyéről van szó. Antonius Fekete Nagy: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Bp., 1979. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 12) 251–252.; Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története, 1301–1526.* Bp., 2005. 241., 321., 347.; Kubinyi: *A Magyar Királyság népessége*, 148.

tokat.⁴⁸ Az említett helységek közül három azonban 1560-ig nem szerepel a török defterekben, egyedül Szentpált jegyezték be lakott helységgént az első összeírás (1546) során. Arra következtethetünk, hogy a vojnikok nem alkothattak népes szláv falvakat, viszont szórványos jelenlétük a térségben adhatta a népesség kontinuitásának egyik elemét. Ismeretes, hogy a Dózsa-féle parasztlázadás eseményeinek egyik gócpontja Bácska volt, s ekkor a földesurak rác katonaparasztokkal igyekeztek megfékezni a falusi lakosságot.⁴⁹ A kegyetlenkedések ellenére sem roppant meg a térség népessége, egyedül Hájszentlőrinc mezőváros felégetése emelhető ki,⁵⁰ amit néhány évvel később követett Titel vidékének török elpusztítása.

A történeti forrásokból ismert minden dúlás ellenére virágzó, sűrűn lakott táj képe bontakozott ki, melynek vesztét egy külső tényező, az 1526-os mohácsi hadjárat okozta.

Bácska népessége a török hódítás után

Kortárs kútfőink meglehetősen szűkszavúan emlékeztek meg a visszavonuló török sereg után kiürült vidékről. A sárospataki, magyar nyelven vezetett krónika röviden ennyit jegyzett fel: „.... lőn Tisza s Duna közinek pusztulása.”⁵¹ Verancsics Antal történeti műve csupán annyit közöl: „.... az Tisza–Duna között mind megrablák, ígetik.”⁵² Egy újonnan publikált török veszteséglista végén felsorolták a mohácsi hadjáratban a magyar felet ért veszteségeket is: „A nevezett hitharcban a hitetlenek közül 80 000 hitetlent öltek meg, 2000 falut és 100 nagy várost dúltak fel, pusztítottak el és tettek a földdel egyenlővé. Elhajtottak 200 000 foglyot, 400 000 juhot, 50 000 marhát, s az összes muzulmán épen és zsákmánnyal megrakodva tért vissza a táborba.”⁵³ A szerzők keresztény forrásokkal összevetve korrigálták az elfogadhatatlanul magas számadatokat. Egyrészt megállapították, hogy ez nem egy átlagos hadjárat volt, hanem a Kelet és Nyugat közötti döntő össze-

48 „.... az említett Czobor Zenthmihal, valamint Halmas, Thapolcza és Zentpal nevezetű, Bodrog vármegyei birtokain lakó huszonöt vojnikját, akikről értesültünk, hogy már korábban is kiváltságosak és ezen felül teljességgel adómentesek voltak, most őket azon vojnikok közösségétől nekünk bármikor járó bármiféle rendes és rendkívüli adónktól örökre menteseknek rendeltünk el kegyesen, ahogy jelen oklevél erejével is mentesítjük és felmentjük őket...” 1509: MNL OL DL 46895.; István Pánya: Possibilities and Methods for the Reconstruction of the Settlement Structure of Medieval Bodrog County. *Banatica* 29 (2019) Nr. 2. 330.; Fóti Miklós – Pánya István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban.* Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 34.

49 „Ötödik keresztes hadnagy támada Nagy Antal, ki mind az egész Bodrog vármegyét, Bács vármegyét fel-dúlá, ígeté, valahol nemes háza vala, sok vitézlő népet ölete, karóra vonata nagy sok nemes embereket, sok dúlás, fosztás után jöve Futakra, Terek Imreh lakó-helére, ki minden házá, lakóhelét elpusztítá.” *Verancsics Antal összes munkái*, II. 8. 1. j. Felmerülhet, hogy akár ez a dúlás is képezhette annak okát, hogy Futaknak nem kellett tizedet fizetnie.

50 *Verancsics Antal összes munkái*, II. 7.; Pánya István: Hájszentlőrinc mezőváros topográfiája. Csak néhány percnyi villanás a történelemben. *Belvedere Meridionale* 34 (2022) 3. sz. 167.

51 Toldy Ferenc: *Sárospataki magyar krónika 1523–1615.* Bp., 1857. 9.; Kőhegyi Mihály: Adatok és okmányok Madaras történetéhez (1526–1856). In: *Bács-Kiskun megye múltjából.* 14. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor – Tóth Ágnes. Kecskemét, 1998. 171.

52 *Verancsics Antal összes munkái*, II. 25.

53 Fodor–Mércz: Mi is veszett Mohácsnál, 206.

csapás, amely az ősellenséggel való leszámolást tette lehetővé, másrésről viszont a déli Duna–Tisza kiürüléséből kiindulva a veszteség tetemes lehetett. A Burgio által Rómába küldött jelentést tartják a valóshoz legközelebb állónak, amely szerint „részint elfogtak, részint lemészároltak Magyarország-szerite különböző helyeken legalább 150 000 embert”.⁵⁴ Az oszmán veszteséglista a magyar népességet ért pusztulást tehát jócskán eltúlozza, de a demográfiai változás így is drámai lehetett, s ennek legnagyobb része a Duna–Tisza közén csapódott le. A hadjárat pusztítását követhette az elköltözők újabb hulláma, akik pusztán a töröktől való félelmükben (*Türkenfurcht*) menekültek el.

A mohácsi csatavesztést követő hónapokban a termékeny tájat elsőként a szerb felkelő, Cserni Jován katonaparasztokból álló hadserege vette birtokba.⁵⁵ Jován a török elől menekülőket – így köztük a szerémségi gyökerű szerbeket – nyerte meg magának, majd szolgálatait felajánlotta Szapolyai Jánosnak, aki neki adományozta az elnéptelenedett délvidéki területeket, és az elhagyatott Bács megyébe [„ad desolatam terram Bachmegye”] küldte.⁵⁶ Arról is értesülünk Szerémi Györgytől, hogy az elmenekült magyar nemesek és jobbágyság időközben elkezdtek visszatérni a Délvidékre, ám Jován elzavarta őket azzal, hogy ezt a földet elhagyatva találta és népével megszállta.⁵⁷ Bár Cserni Jovánt 1527-ben legyőzték és kivégezték, hadseregének nagyobbik része visszatért a Szerémségbe, bizonyára voltak olyanok is, akik Bácska szerb telepeseit gyarapították.⁵⁸

A népesség menekülése, visszatérési kísérletek

1541, azaz Buda elfoglalása után a törökök nekiláthattak a hódításokat magában foglaló új vilájet felállításának. Ekkor Szülejmán szultán kora jogrendjének fő meghatározója, Ebusszuud Efendi sejhülszlám arra szólította fel az őshonos lakosságot, hogy „a budai vilájetben mindenki maradjon a helyén, sem maguknak, sem gyermekeiknek soha senki bántódást nem okoz”.⁵⁹ A déli Duna–Tisza köze vidékén nem így történt, az 1546-ban ké-

54 Fodor–Mércz: Mi is veszett Mohácsnál, 229–230.

55 A mohácsi csatavesztést követő időszak eseményeire lásd Gábor Barta: A Forgotten Theatre of War 1526–1528. (Historical Events Preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528.) In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations*, 93–130.

56 „Posthec dominus Joannes vaiuoda donavit cum equis et cum expensis et de aliis; et precepit sibi, ut ultra equitaret Tisciam flui ad desolatam terram Bachmegye, quia adhuc in Bachmegye multa aliomonia apparebat per villas acruos et pecora, que ad sortem Dei permansisset.” Szerémi György: *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543*. [Közli Wenzel Gusztáv.] Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 1) 126.; Pfeiffer Attila: Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között. *Belvedere Meridionale* 29 (2017) 2. sz. 90.

57 Szerémi: *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata*, 142–143.

58 Cserni Jován tevékenységének mérlegére és bukását követően a szerb katonaparasztok oszmán oldalra való átállására vonatkozóan lásd Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. (Vázlat.) In: *A szerbek Magyarországon*, 19–21.

59 Káldy-Nagy Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások*. Bp., 1970. (Értekezések a Történeti Tudományok Köreiből 52) 9. A rendelkezést a budai szandzsák 1546-os összeírásának első oldalára is bejegyezték. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [İstanbul] (= BOA) Tapu-Tahrir defterleri (= TT.d.) 410. Hasonlóan nyilatkozott Szerémi György is Fehérvár 1543-as ostrománál: „A császár pedig kihirdette, hogy ezek a felpogányok üljenek le, hogy mindenki üljön békében atyja örökségében a császár tökéletes hite alatt mindennap. Amikor

szült első szegedi szandzsákösszeírás már arról tanúskodik, hogy Bácska és Bodrog vármegye közel teljes etnikai változáson ment keresztül bő két évtized alatt, és a késő középkori településállományának csak egy töredékét tudták feljegyezni, mindössze hozzávetőlegesen 120 települést (lakott és lakatlant⁶⁰ beleszámítva).⁶¹ Csak Bodrog és Bács vármegyéből ötszáznál több középkori települést ismerünk.⁶²

A folyók köze kétségkívül kiürülhetett korábbi állapotához képest, a szultáni tanács rendeletei viszont arról tanúskodnak, hogy a török minden eszközzel igyekezett elősegíteni az elmenekült lakosság visszatérését és a térség demográfiai helyzetét konszolidálni. 1545 márciusában Petrovics Pétert és más magyar főurakat arra intett a Porta, hogy ne akadályozzák a rájuk visszatelepülését Kalocsa és Bácska megye vidékére.⁶³ A budai pasa ugyanis tudatta, hogy a mohácsi csata után e területekről (a szóhasználat szerint „Kalocsa és Bácska megye náhijék”-ből) sokan féltükben a Tisza túloldalára, Lippa, Temesvár és Csanád vára közelében telepedtek le.⁶⁴ Dervis szegedi bég részére korábban rendeletet bocsátottak ki arra nézve, hogy a menekültek térjenek vissza régi helyeikre. Az említett főurak azonban ezt akadályozzák, egyeseket megöltek, másokat ingóságaiktól fosztottak meg. „Az uralkodó szándéka az, hogy alattvalói eredeti lakhelyükre visszatérve éljenek, és a tartomány korábbi virágzó állapotába kerüljön vissza.”⁶⁵ A Temesköz ura, Petrovics Péter ugyanekkor igyekezett útját állni a délről érkező szerb katonaparaszti betelepedésnek is: a szendrői bégnél panaszt emelt, mivel annak szandzsákjából egy falu népe a Duna északi oldalán telepedett le. A Portán értetlenségre talált tiltakozása, egyáltalán nem értették, hogy a magyar főúrnak mi a gondja az új adófizetők feltűnésével.⁶⁶

Néhány évvel később, 1550-ben még mindig a hódítás során szétszóródott lakosság visszatérésének kérdése szerepelt napirenden. Musztafa szegedi bég ekkor azt írta levelében a Portának, hogy a hódítás után azok a rájuk, akiket zsákmányként nem ejtettek fogságba, szétszóródtak, azonban közülük néhány kiváló személy visszatért, sőt egyesek az iszlámra is áttértek. Ők, mivel az elvándoroltakkal kapcsolatban állnak, vállalkoznának az elpusztult falvak benépesítésére. A Porta ezért elrendeli, hogy e szolgálatért cserébe

a szegény parasztok ezt hallották, nagyon tódultak a törökök császárához Baranya és Somogy vidékéről, s így más parasztok is.” Szerémi: *Magyarország romlásáról*, 341.

60 Pustákat az első szandzsákösszeírás alig tartalmaz (14 db), ezek három kalocsai kivételével az egykori Bács vármegye területén feküdtek. Összehasonlításképpen: a szerémi szandzsák szintén 1546-os felmérésekor hozzávetőleg 240 pustát írtak össze. BOA TT.d. 437.

61 A teljes szandzsák (tehát a kalocsai, szegedi, vásárhelyi, csongrádi náhijékat is beleértve) ekkor 264 településből állt. MNL OL Oszmán összeírások gyűjteménye.

62 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. II. passim. Még ha ez a településállomány nem is egyszerre, hanem részben különböző korszakokban állt fenn, akkor is jelentékeny különbséget mutat a török idők hajnalán összeírthoz képest.

63 Dávid Géza – Fodor Pál: *„Az ország ügye mindennek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 1) 124–126.

64 Egy másik rendelet azt mutatja, hogy ugyanekkor hasonló népességmozgás zajlott le a Szerémségből a királyi kézen fekvő Temesköz irányába is: a pozsegai és szerémi szandzsákokat összeíró Mehmed cselebi azt jelentette a Portának, hogy a Szerémség vlah adózói közül sokan a Temesközbe menekültek a révérszeket lefizetve, ezért szigorúan figyelmeztette a révfelügyelőket. Dávid–Fodor: *Az ország ügye mindennek előtt való*, 126–128.

65 Uo. 125.

66 Uo. 55–56.

az általuk felélesztett falvak közül – három-négyezer akcse értékben – „kenézi timár” adassék számukra.⁶⁷

Ha ez alapján azt gondolnánk, hogy itt a délszláv népességet irányító kenézek javadalombirtokkal ellátásáról van szó, akkor igencsak tévedésbe esnénk: az előző bejegyzés mellé ugyanis egy páratlan történeti értékkel bíró utasítást írtak be, mely az előbbiekkal összhangban Szeged előkelő polgárai megjutalmazásáról intézkedett. 1550 márciusában tárgyalták a Portán Musztafa bég levelét, melyben jelentette, hogy Szeged városának bírói közül Ősze Boldizsár, Lisa Mihály, Lánci János, Csütörtök Miklós és még egy olvashatatlan nevű polgár számos olyan ráját hozott vissza és telepített le városukban és környékén, akik a „vilájet meghódításánál a dárulhárba”, azaz a „háború házába” – a keresztény kézen lévő országgrészebe menekültek.⁶⁸ Ezenkívül a többi rája behódolására és engedelmességére is kezességet vállaltak. A szolgálatot a török mindegyikük számára háromezer akcsés timárral honorálta, ami egyébként nevetségesen alacsony jövedelmet jelentett, hiszen ez a szpáhik számára kiadható legalacsonyabb értékű timárt, úgynevezett kezdő-timárt (*ibtidadan*) tett ki.⁶⁹

A felsorolt neveket néhány kivétellel megtaláltuk az 1546-ban keletkezett szandzsák-összeírásban. Közülük a Csütörtök családot emelnénk ki, amelyet a szakirodalom jól ismer, a város huzamosabb időn át meghatározó patrícusfamíliája volt.⁷⁰ 1546-ban a szegedi Nagy utca városnegyed lakosai között találjuk őket, melyet ekkor a számos negyedből álló városban az első helyen írtak össze, azaz vélhetően a város legelőkelőbb polgárai lakták. Csütörtök Miklós neve mellé bejegyezték, hogy 700 juha van, de szintén ugyanebben a negyedben lakott Csütörtök Antal és fia Boldizsár, akik már 1100 juhot mondhattak magukénak. Lisa Mihály szintén a Nagy utca negyedében lakott.⁷¹ A Lisa család fő fészke azonban a Szombathely utca negyede volt, ahol Mihályt újra összeírták (vagy talán egy másik Lisa Mihályt), de itt lakik Lisa Lőrinc is, akinek 270 juha volt. Az 1522-es tizedjegyzékből

67 BOA Kamil Kepeci (= KK) 209. 24.

68 Uo.

69 Szintén kezdő timárra terjesztették fel a dunántúli Tolna városának bíráit is, cserébe a szétszéledt népesség visszatelepítését várták el tőlük. Az irat kitér arra is, hogy korábban Buda és (Rác)Keve esetében e gyakorlat eredményre vezetett. Arra következtethetünk, hogy a mezővárosok prosperitásának helyreállítását biztosító eszközként élt a Porta a városi vezetők javadalmozásával. Fóti Miklós – Sz. Simon Éva: Kászim kethüdá, a kormányzat embere. *Korall* 96 (2024) 36–37. Szandzsákunkban Kalocsa város első számú polgára, Vransity András és fiai szintén a timár-birtokosok közé tartoztak. Fóti Miklós – Pánya István: Adatok Kalocsa késő középkori–hódoltságkori helyrajzához és történetéhez. *Cumania* 30 (2023) 450–451.

70 Miklós Fóti: *The Mufasssal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578). Text and Index*. Bp., 2023. (21st Century Studies in Humanities) 72–73. 1543-ban a város előjáróit, akik Zákány István főbíróval jelentek meg a török előtt, Mehmed pasa lefejeztette. Köztük volt Csütörtök László esküdt polgár is. Szakály Ferenc: Szeged török kézre jut. In: *Szeged története*. I–VI. Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged, 1983–1994. I. (A kezdetektől 1686-ig) 510. Egy másik Csütörtök László nevű szegedi polgárt 1575-ben Halas határában gyilkolt meg. Szakály Ferenc: Kiskunhalas a török uralom alatt. In: *Kiskunhalas története*. 1. *Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk. Ö. Kovács József – Szakály Aurél. Kiskunhalas, 2000. 327. 1572-ben Csütörtök Boldizsár járt Miksa császárnál a város kiváltságlevelének megújítása céljából. Reizner János: *Szeged története*. I–IV. Szeged, 1899–1900. I. (A legrégebb időtől a XVIII. század végéig) 145.

71 Vass Előd Bese Mihálynak, egy azonos családnévvel pedig Tiszának értelmezte a nevet. Vass Előd: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből*. [3.] Szerk. Farkas József. Szeged, 1979. 36., 44. [Oszmanista körökben a deftert 1546-os keltezésűnek tartjuk.]

ismerjük a rejtélyes Lysa utca nevét. A név eredetével foglalkozott Kulcsár Péter, aki rámutatott, hogy a „Lysa közkeletű szegedi családnév méghozzá a rangosabból”.⁷² Ekkor Lysa István magában a Lysa utcában lakott, de a család más tagjait is említik (Lysa Gál, Lisa Pál).⁷³ Ősze Boldizsár és rokona Antal az 1546-os forrásban, a Szent Dimitri utcában laktak, de a Varga utca (két Varga utca van, a másodikról van szó) negyedében is rábukkanunk az Ősze család egy képviselőjére.⁷⁴

Talán nem túlzás azt állítani, hogy e timár-birtokossá előléptetett polgárok szerepe elvitathatatlan lehetett abban, hogy Szeged megmaradt magyar többségű, népes mezővárosnak.⁷⁵ Más nagy múltú *oppidumai* a szandzsáknak – Bács, Czoborszentmihály, Titel, Futak stb. – esetében azonban nem volt olyan előkelő polgár, aki a népesség visszatérésében közvetítőként lépett volna fel, s így már érthető, hogy e települések lakossága a hatalomváltás után azonnal lecserélődött kizárólagos délszláv többségre. A keresztény szpáhi⁷⁶ gyakorlatilag a szerb kenézek, primikürök feladatkörét látták el, a népesség megtartása, a szétszóródott (*perakende*) ráják visszatelepítése volt a feladatuk.

A helyben maradtak megnyerése és a birodalmon kívüli, határvidéken élő ráják átcsalogatása az oszmán kormányzat gyakorta alkalmazott, bevett politikája volt (az *isti-maletnek* nevezett politika eszköztárába tartozott⁷⁷), ezt egy szemléletes példával illusztrálnánk a dalmát végekről: 1560-ban Malkocs boszniai bég szintén háromezer akcsés timárra terjesztette fel Andriját, a zsaluzsinai kolostor *igumenjét*, azaz egy előljáróját. Indoklása szerint a szerzetes már 24 éve lakik a határvidéken és ez alatt a „háború házából” számos ráját hozott át, amivel ezt a vidéket felvirágoztatta.⁷⁸ A török a kezdeti háborús pusztítás után egyáltalán nem az őshonos népesség elűzésében, hanem megtartásában

72 Kulcsár Péter: Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás. In: *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből*. 8. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1984. 17.

73 Uo. Szükséges még hozzátenni, hogy a török defterekben mindig 's' betűvel írták, a mellékjelek kihelyezésével, így sosem olvasható Liszának (vagy éppen Tiszának). A Lisa családnév felbukkanása megerősíti Kulcsár megállapítását, hogy a Lysa utca neve nem az Erzsébet név (vélt) származékával, a Lizával függ össze.

74 Bibliothèque nationale de France. Manuscrits Turcs. Supplément. 76/a.

75 Sokáig Belényesi Gergely tudósítását fogadták el hitelesnek a város 1543. évi veszedelméről, aki arról számolt be, hogy Mehmed pasa Szeged előljáróinak lefejezése után a város lakóit Törökországba rabszolgának adta el. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. *Egyháztörténet* 2 (1944) 80–81. Szakály Ferenc még nem ismerte a fent bemutatott, a hódítókkal való megalkuvásra mutató adatot, mely magyarázatot nyújt arra, hogy miért illeszkedhetett be eredményesen a népes magyar város a török uralomba. Szakály a legmódosabb szegedi családok elvándorlását, a Debrecen, Kecskemét, Kassa és Nagyszombat városaiira irányuló migrációt tárta fel. Szakály Ferenc: Szegedi diaszpórák a 16. századi Magyarországon. *Tiszatáj* 36 (1982) 12. sz. 81–91. Szeged „diaszpóra-alkotó képességét” emelte ki, ami úgy tűnik, hogy a bácskai és bodrogi falusias mezővárosok esetében nem állt fenn.

76 Igencsak talányos egy Szabó Pál Mihály nevű szpáhi kiléte, aki bácsi és titeli javadalmakkal rendelkezett. E birtoktestét 1558-ban vették vissza tőle és adták át Dervis szegedi bég részére, azzal az indoklással, hogy a szpáhi nem teljesítette katonai kötelezettségét. BOA Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZ.d.) 11. 638–644. Magyar szpáhiakkal csak a török uralom elején találkozunk, amíg a török a helyi népesség megnyerésével, az elmenekültek visszacsábításával próbálkozott. Szabó Pál Mihály fiai Isztepán és Száva(!) szintén timár-birtokosok lettek, apjuk jórészt pusztákból álló birtokát kapták vissza, amihez négy újabb, betelepítésre váró pusztát csatoltak. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Krafft. 284. fol. 293^v.

77 Mücteba ilğüre: İstimâlet. In: *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23. cilt. Ankara, 2001. 362–363.

78 BOA Mühimme Defterleri (= MD) 4. 170. [1757-es parancs.]

és gyarapodásában volt érdekelt, és ahol megfelelő emberekre talált, ott a timár-rendszeren keresztül irányította a népesség konszolidálását. Mindezek tükrében Bács és Bodrog vármegyék magyarságának pusztulása még nehezebben magyarázható jelenség.

A Temesköz elfoglalása, majd Temesvár 1552-es ostroma miatt újabb vándormozgalmak bontakoztak ki. A szegedi szandzsákbég ekkor azt jelentette a Portán, hogy „Erdélyországból több hitetlen önszántából a szandzsákjában üresen álló és elpusztult falvakban és pusztákon kívánt letelepedni, de kívülről beavatkoztak és megakadályozták őket ebben”. A szultáni tanács válasza az volt, hogy „önként érkező erdélyi rájákat letelepíthet, birodalmiakat nem”.⁷⁹

1552 májusában Musztafa szegedi szandzsákbég újabb levelet írt a Portára, mely alapján a korábbi évtizedekben elvándorolt lakosság helyzetének rendezéséről bontakozik ki kép: miközben ő egy korábbi parancsra engedelmeskedve útnak indította a „Bácska megyé”-ben letelepedett menekültek egy részét,⁸⁰ azokat viszont, akik közülük eredendően bácskaiak voltak, a tartomány felvirágoztatása céljából a szegedi szandzsák falvaiba telepítette le. Kászim, Becse és Becskerek bégje azonban beavatkozott, és emberei az eredetileg is bácskainak számító menekülteket kényszerrel áttérték a Tiszán.⁸¹ A tartományi vezetők belharca bontakozik ki előttünk, a pusztán maradt vidékek betelepítésére alkalmas adófizetők megszerzése érdekében.

Bácska új telepesei: a délszláv népesség fluktuációja

Mohács után két évtizedre elhallgatnak forrásaink, 1526 és 1546 között semmilyen, a népességet név szerint felsoroló forrás nem áll rendelkezésre a demográfiai változások követéséhez, csak a budai vilájet első összeírás-sorozatának elkészültétől rendelkezünk újra részletes rálátással területünkre. 1546-ban, 1560-ban, 1570-ben és 1578-ban szandzsákösszeírások készültek, a közties időszakban pedig az ötvenes évek fejadódefterei – az 1553–1560 közötti időszakot ölelik fel – nyújtanak betekintést Bácska népességének változásába. Mint említettük, 1546-ban a déli Duna–Tisza közén mindössze 120 körüli lakott és lakatlan helyet vettek számba.⁸² A délszláv népesség beáramlása még kezdeti stádiumában járt, és a következő évtizedekben folyamatosan vándoroltak és cserélődtek a szláv lakosok a falvakban. A szandzsákösszeírás alapján a letelepedett, földművelő lakosságról alkotott képet érdemben módosítja az 1553–1554-es fejadódefter: a déli régiókban – a titeli, bácsi és

79 Dávid–Fodor: *Az ország ügye mindenk előtt való*, 446.

80 A forrás szóhasználatában bezsanija, amit a szerzők a délszláv *bežanija* szóval magyaráznak [‘menekülés’, ‘menekülőök csapata’]. Levasics Elemér – Surányi Magda: *Szerbhorvát-magyar kéziszlótár*. Bp., 1982. 23. Ezt az értelmezést erősíti, hogy a szerémségi Racsa városában a bezsanijék lakónegyedét említik (*mahalle-i bijanije*). Racsa a Száva mellett, Boszniával szemközt fekszik. A szandzsák területén még 1569-ben is elterjedt vezetéknévnek számított a Bezsanác. Bruce W. McGowan: *Sirem Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri*. Ankara, 1983. 512 és passim.

81 Dávid–Fodor: *Az ország ügye mindenk előtt való*, 484–485.

82 A titeli és bácsi náhijékban. Utóbbi ekkor még kiterjedt északon a későbbi zombori náhije területére is. Ugyanezen a területen 1578-ban már hozzávetőlegesen 360 helységet írtak össze.

zombori náhijékban – a ráják jelentős része ismeretlen helyre elszökött.⁸³ A *defter gürhte*, azaz „elszökött” megjegyzést írt az érintett személyek neve fölél. Míg Titel városában egyetlen személyt sem illettek e kitételrel, a titeli vár alá tartozó falvakban tömegesen fordult elő a szökés. Így például Baranda falu 13 név szerint felsorolt lakója közül 9 *gürhte*, egy pedig a közösséget vezető primikür, így mindössze három fő fizetett fejadót. Bodoszlón, ahol hat jobbágy szökött el, a primikür egyetlen adófizetővel maradt a faluban, de külön regisztrálták az „újonnan talált” rájakat (*nev-yaftegan*), akiknél megadták az évet is, amikor letelepedtek új falujukban. A népesség fluktuációja jelentős: egyesek érkeznek, mások továbbállnak, de a hatóságok látókörén kívül eső területre, mert a környező falvakba való átköltözést a *defterben* szintén rögzítették. Futakon, ahol az 1525-ös forrásunk 136 főt nevezett meg, most 17 lakosa közül 13 szökevény volt. Bácsban olyan tömegessé vált a ráják vándormozgalma, hogy az írnok gyakran a falu neve mellé írta a *gürhte* megjegyzést, majd felsorolta az egykori lakosokat, de a háne-számot mindig üresen hagyta. Ilyen kiürült falvak voltak Bodon, Gorna Mende, Iszveti Dúh, Kesze, Kerek, Mala Tamana, Nemcse (Gorna és Dolna Nemcse egyaránt), Paraga, Pavlofcse, Szelenke, Szele’us, Szen György, Szen Mihály, Varadincsi, Viszinda, Vizity – jórészt a Duna szerémi oldalával szemben. A bácsi náhije 70 településének egynegyede teljes lakosságával továbbállt. Két lehetséges útvonalban gondolkozhatunk: az eredeti lakóhelyeikre, a Balkánra való visszatérés, illetve az üresen álló, elpusztult északibb vidékek (Bodrog vármegye, Csongrád déli széle) felé vándorlás között választhattak. Nyilvánvalóan az utóbbi forgatókönyvet fogadhatjuk el reálisabbnak. A fejadódefterbe bekerült falvak egynegyede még egyáltalán nem szerepelt az 1546-os összeírásban, tehát frissen települhetett be, de még ezeknél is tömegesen jegyezték meg lakóikról, hogy megszöktek. A bodrogi területeket is magában foglaló zombori náhije éppen ebben a *defterben* szerepel első ízben, és a demográfiai viszonyokról alkotható kép a bácsihoz hasonló. Bár teljes egészében szökevénynek minősített falu itt kevesebb van (Geszt, Islova, Kecsi, Kuzsdin, Parta, Mise, Orahova, Páka, Páka Szele’us, Rajova, Szen László, Tótfalu), a náhije többi településén – öt falu kivételével – mindhol feljegyezték elmenekült jobbágyokat. A menekülés számára északon az ekkor még nem létező bajai és kisebbrészt a szabadkai náhijék területe jöhetett számításba, ahol hatalmas lakatlan területek álltak rendelkezésre. Itt még sokáig egyáltalán nem volt a török közigazgatás kiépítve, ennek csak 1560-ban kezdtek neki, és elsőként az 1570-es szandzsák-összeírás mutatja a faluhálózat újjáéledését. Nyilvánvalóan ez a senki földje, a rác településtömb határvidéke képezhetett jelentős vonzerőt a telepések számára, ahol abban reménykedhettek, hogy fenntarthatják katonaparaszti kiváltságaikat és félnomád pásztorkodó életmódjukat.

A délszláv népesség állandó mozgása, fluktuációja eredményeképpen egész Bácskában törpefalvak sokaságát találjuk: a megmaradt falvak lakosság száma is rendkívül alacsony lehet, sok az egy-két hánés falu (Bukin, Kuva, Keresztúr stb.). Bár ehhez hozzátehetnénk, hogy a *defterek* csak az adófizetőket tartalmazzák, s mint majd alább bemutatjuk, egy-egy háne mögött akár tíz személy is állhat. Ez azonban éppen az előbbie-

83 Österreichische Nationalbibliothek. Codices Mixti (= ÖNB Mxt.) 603.

ben idézett fejadódefterre nem igaz: a követhetetlen elvándorlás miatt kivételesen mindenkit számba vettek: név szerint említik az adómentes primiküröket, bírókat, szegényeket és nyomorékokat, de még a szpáhisorba állt rájákat is. Így reálisnak kell elfogadnunk, hogy Markovcse faluban egyetlen adófizető élt, Szentmárton élén egy kenéz állt, de csak két doszelácnak (telepes) nevezett lakos tartozott alá. Dávidován is egyetlen adófizető van, rajta kívül egyetlen lakos, még primikürjük sincs. Szen Lőrincen, azaz a középkori káptalani székhelyen, Hájszentlőrincen, ahol a teljes lakosság elmenekült, csak Godecs Radivoj,⁸⁴ a primikür és egyetlen adófizető maradt. Láthatóan rendkívül kicsi, új telepek jöttek létre a tizedjegyzék népesebb magyar falvai és falusias mezővárosai helyén, de azok neveit átvéve. Egyáltalán nem az a benyomásunk, hogy már Cserni Jován mozgalmát követően, 1527 és 1546 között lezajlott volna a balkáni népesség beáramlása és a falvak benépesítése. A betelepülés legintenzívebb szakaszának az 1550-es éveket tekinthetjük, de még ekkor is „emberhiányt” figyelhetünk meg, láthatólag nehezen tudják feltölteni az elhagyott falvakat. A népesség hullámozása még a későbbiekben sem állt le: erre az 1525-ös forrásunk kapcsán már vizsgált Béla falu a legjobb példa, a szegedi náhije legdélibb peremén, ahol 1560-ban 26 adófizető nevét rögzítették, akik nagy többségben továbbálltak a következő lajstrombavételig: az 1570-ben felsorolt 18 rája között már csak három korábbi nevet találunk. 1578-ban egy új kenéz állt a falu élén, Vecserin Mihál, aki lényegében újratelepítette a falut, úgy, hogy mindössze két korábbi lakos maradt helyben.

Fontos kiemelni, hogy a szegedi szandzsák török defterei soha nem használják a szerb etnonimát, hiszen az itteni szláv népesség túlnyomó többségét ők alkották, a keresztény források is Rácországként nevezik meg a Duna–Tisza köze déli részét. Ezzel szemben a Duna jobb partján, az általuk lakott negyedet Eszéken és Erdődön is *mahalle-i sırıként*, a szerbek negyedeként különböztették meg, mivel itt magyar környezetbe telepedtek be.⁸⁵ Érdekes, hogy Hegyi Klára, aki zsoldistákban az újonnan muszlim hitre áttért katonák származását vizsgálta, egyetlen adatot tudott felhozni a szerb népnév használatára, és ez ugyanígy a rác tömbön kívülről, szlávon területről származott.⁸⁶ A bosnyák népvétet sem használják deftereink, de ezzel kapcsolatban fel kell idézni Németh Gyula azon megállapítását, hogy a hódoltságai muszlimok török dialektusa a Balkán-félsziget egymástól élesen elváló kelet- és nyugat-ruméliai nyelvjárásai közül az utóbbiba tartozó boszniai török nyelvvel mutat egyező sajátosságokat.⁸⁷ A bácskai muszlim várkatonaságra jogosan vonatkozik ez a megállapítás: Evlija Cselebi Bács városának népéről megjegyezte, hogy „bosnyák népség és poturul beszélnek”.⁸⁸ Poturnak az eltörökösödött, áttért balkáni szlávokat, elsősorban a bosnyákokat nevezték. Érdekes, hogy mindkét szandzsákból, akiről ki tudtam

84 Lásd alább a Godecsóvóról leírtakat.

85 BOA TT.d. 1000. 5., 16.

86 Hegyi Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40 (1998) 249.

87 Németh Gyula: A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból. *Nyelvtudományi Közlemények* 69 (1967) 57–59.

88 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini.* [Ed. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff.] İstanbul, 2003. 136.

mutatni, hogy családi birtokközpontja (*her kanda çiftlik*) a szegedi szandzsák területén volt, bosnyáknak tekinthető: a Zombor környékén birtokos Szári Alit egyes krónikák Potur Alinak nevezték, a Bácsban és szomszédságában berendezkedő Kara Aliról pedig Pecsevi árulta el, hogy a boszniai Szokollu család egyik ágába tartozott.⁸⁹ A következő fejezetben arra is kitérünk, hogy a bácskai falvak népességének egy része boszniai szandzsákokból érkezhetett.

Vlah jelenlét a szegedi szandzsákban

A Magyar Királyság déli előterében vlah szállásterületek sora helyezkedett el, mindenképp az észak-szerbiai szendrői szandzsák (különösen a branicsevői kazá), Vidin, Aladzsa-hiszár [Krusevác], valamint Boszniában a zborniki szandzsák régiói emelhetők ki.⁹⁰ 1528-ban a szendrői vlahokat külön defterben írták össze, eszerint a szandzsák 18 alkörzetét népesítették be.⁹¹ A 'vlah' terminus nem jelentett feltétlenül etnikai hovatartozást, inkább társadalmi-gazdasági státuszt, nomád legeltető életformát, jogállást, mely a rájáékénál jóval kedvezőbb adózással társult, s így jelentős vonzerővel bírt a félnomád legeltető népesség számára. A 16. század elejére a vlahok túlnyomó része elszávozodott, többségük a vlah összeírásokban szláv nevet visel.⁹² Szállásterületeik az oszmánok magyarországi expanziója következtében 1541-től végleg elveszítette határvidéki státuszát és belső, oszmán törzsterületté vált. Kezdetben éppen az újonnan felállított tartományhoz, a budai vilájethez tartozott a szendrői, vidini, kruseváci és zborniki szandzsák is. Ezzel párhuzamosan a vlah népesség privilégiumait megnyirbálták,⁹³ ami válaszút elé állíthatta őket.

89 Fóti Miklós: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–366.; Uő: Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158 (2024) 145–164.

90 Hegyi: Magyar és balkáni katonaparasztok, 1281.; Uő: Etnikum, vallás, iszlamizáció, 242. A szendrői szandzsák élén álló Báli bég vlah politikájára nézve lásd Fodor: A „hitharc oroszlánja”. Jahjapasa-oglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* (2019) 1. sz. 61–62.

91 BOA TT.d. 1011. Hatalmas vlah tömegről beszélhetünk a Délvidék közvetlen szomszédságában: a terjedelmes defter 1043 oldalon sorolja fel őket. Összehasonlításképp: az 1578-as szegedi szandzsákösszeírás 350 oldalt tesz ki.

92 Nikolay Antov: The Ottoman State and Semi-Nomadic Groups along the Ottoman Danubian *Serhad* (Frontier Zone) in the late 15th and the First Half of the 16th Centuries. Challenges and Policies. *Hungarian Studies* 27 (2013) 227.

93 A birodalom belsőbb területein, így pl. Köstendil [Kjustendil, Bulgária] tartomány esetében a katonaparaszti kiváltságok elvesztése már korábban, a 16. század elején megtörtént, jogállásuk ekkortól semmiben sem különbözött a rájáékétól. *Early Ottoman Military and Administrative Order in the Balkans. A Muster Roll of the Voynuk Corps (Defter-i Esâmî-i Voynugân) in the Western Balkans from 1487. Text and Index*. Ed. Evgeni Radushev – Göksel Baş. Bp., 2020. (21st Century Studies in Humanities) 23. Hercegovina esetében éppen a mohácsi csata utáni években, 1528–1532 között játszódtott le ez a folyamat. Vjeran Kursar: Being an Ottoman Vlach. On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)/Bir Osmanlı Eflakı Olmak: Osmanlı Balkanlarının Batı Bölgelerinde Eflak Kimliği, Görevi ve Vaziyetine Dair (15–18. Yüzyıllar). *OTAM* [Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi/Journal of the Center for Ottoman Studies Ankara University] 34 (2013) 126.; Antov: The Ottoman State and Semi-Nomadic Groups, 229.

Letelepedve földművelésre térnek át, vagy elvándorolva részt vesznek az elnéptelenedett, új határvidék, azaz a hódoltság benépesítésében. Az elvándorlás és a délvidéki területek népességszívó hatása következtében egyes észak-balkáni szandzsákokban (aladzsahiszári, zborniki, boszniai) a század második évtizedétől népességhiány keletkezett.⁹⁴ E tendencia több hullámban folytatódott, így lendületet vett a Temesköz (1551–1552), majd Gyula elfoglalása (1566) után is.⁹⁵

Fontos kiemelni, hogy a szandzsák területén nincsenek vlah jogállás (*ius Valachorum*) alapján összeírt, privilegiált katonaparasztok. Legalapvetőbb forrásaink a részletes szandzsákösszeírások, és azok bevezetőjeként álló kánunnámék (törvénykönyvek), melyek – a pozsegai szandzsáktól eltérően – egyáltalán nem nevezik meg a vlahokat. Kitekintve elbeszélő forrásainkra viszont olyan kép bontakozik ki, hogy a tartomány népessége még a szakirodalomban eddig kialakultnál is erősebben vlah hátterű volt.

A 16–17. századi forrásainkat vizsgálva azt látjuk, hogy számos alkalommal oláh falvakról beszélnek Bácskában. Musztafa budai pasa 1576-ban Trautsohn Jánosnak így számol be az egriek portyájáról: „Im mastan jsmég az egriek jllien dolgot míuellének, hofi Bácy tartomániáhozis mezze vagion, Ergörnek talám hyrét ha hallották, nem hofi oda zolgáltanak vagi fizettenek volna, valamy olah falukra reá möntenek, föl akarták vönny és az w birtokok alá vinny...”⁹⁶ Ha a bácsi náhije csupán két évvel később készült defterében áttekintjük e falvak rájáinak neveit, akkor pusztán rác származásukat feltételeznénk. Musztafa pasa szavai más megvilágításba helyezik e népesség eredetét. Szinte teljesen hasonló szóhasználattal találkozunk egy II. Mátyáshoz írt török levélben 1618-ban, ahol a bácskai szandzsákban található eflák (azaz vlah) falvak sarcoltatásáról tesznek említést („Bačka sancağında olan Eflak köylerin garet edüb”).⁹⁷ Hasonlóképpen nyilatkozik Evlija Cselebi is a térség népességéről: Zombor „rájai nem magyarok, eflák káfirok mind. E helyek nem Magyarországnak, hanem Bácska és Láska vilájetjeinek számítanak”⁹⁸ Itt kell kitérni arra, hogy Evlija vajon miért nevezi többször is a szegedi szandzsák területét „Bácska és Láska” [„Bačka ve Laška”] vilájetjének,⁹⁹ így például Baját „Bácska és Láska vilájetjei” nagy kikötőjének nevezve. Az összetétel első tagja nem szorul magyarázatra, a 17. században a szandzsák neve gyakorta Bácska formában fordul elő, az utána álló Láska azonban nem létezik földrajzi névként. Evlija itt szójátékként fonja össze a vlahok által lakott területre alkalmazott szláv megnevezést (*Vlaška*), mely Balkán-szerte előfordul földrajzi nevekben, Bácskával. Így „Bačka ve Laška” olyan szójátékot alkot, mint Bács-Bécs

94 Dragana Amedoski: Demografske promene u nahiji Bovan kao primer depopulacije Rumelije u 16. veku. *Istorijski časopis* 59 (2010) 225–241.

95 Kristić: The Emergence of „Sırf Vilâyeti”, 107.

96 *A budai basák magyar nyelvű levelezése. [I.] 1553–1589.* Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp., 1915. 106. Idézi Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Bp., 1981. 108.; Hegyi: Magyar és balkáni katonaparasztok, 1282.

97 *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda, 1617–1630.* Ed. Gábor Kármán et al. Bp., 2022. (Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians. Documents and Studies) 123.

98 Evliyâ Çelebi: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 135.

99 Uo. 64., 134–135., 137.

ugyanebben a könyvében, ugyanakkor az arab íráskép egybeolvassa Bačka Vıláška formában is kiolvasható, és így a „vlah Bácska”-ként értelmezhető.¹⁰⁰

A török kiverése után, a kuruc-rác összecsapások során Kiskunhalas oláh lakosairól hallunk. 1704-ben Rákóczi a nála panaszt tevő halasi rác és oláh lakosokat vette védelmébe („Halason régtől fogván lakozó Rác és Oláh nemzetből álló Híveinknek...”).¹⁰¹ Ebből arra következtethetünk, hogy az alatt a bő évszázad alatt, melyről a török kincstári defterek már nem tudósítanak, a balkáni eredetű vlah népesség szállásterülete még északra, egészen Kiskunhalasig terjeszkedett.

Bácska török kori faluhálózatát vizsgálva egy település esetében igazolható volt az észak-szerbiai vlah szállásterületekről kiinduló migráció. Az egykori szondi uradalom területére lokalizálható, középkori előzménnyel nem rendelkező Izvizsdar [Zizdar, Izsvizsdar, Izvizdar alakokban is írták] neve elárulja, hogy a telepesek a szendrői szandzsák területéről, a branicsevói kazához tartozó Izvizd náhijéből jöhettek. Ennek egy másik alkörzetében szintén létezett egy Izvizdar nevű falu, ahol nyilván arra utalt az elnevezés, hogy lakosai a szomszédos Izvizd náhijéből vándoroltak be.¹⁰² Mivel Branicsevo vidéke az észak-balkáni vlah népesség fő szállásterületének számított, így joggal feltételezhetjük, hogy Izvizsdárt vlah eredetű katonaparaszti népesség hozta létre.¹⁰³ A falu esete nem egyedi: a településnevek hordozása jellemző a szállásterületeik között vándorló vlah közösségekre.

A balkáni vlahok beáramlása még a településviszonyok megállapodásának idején is folytatódott. 1567 végén a szendrői Tur Ali bég¹⁰⁴ azt jelentette a Portára, hogy a szendrői ráják nem bírják a rájuk kirótt harács és juhadó terhét, míg a temesvári vilájetben, valamint Szeged, Szerém és Pozsega szandzsákjaiban a ráják filori adót fizetnek, sőt, „ha egy házban tíz hitetlen van, egyetlen arany megfizetésével” letudhatja az adóterhet, ezért a szendrői „eflák” népség e szandzsákba költözik. A folyami átkelőhelyek révészeit lefizetik, akik éjszaka átviszik őket a túlpartra. Tur Ali azt a javaslatot terjesztette elő, hogy az említett hódoltsági szandzsákokat a tahrír során harács és juhadóra kellene összeírni, ezáltal a szandzsákból szandzsákba való költözésnek véget lehetne vetni. A Porta

100 A bácskai vlah jelenlétet részletesen vizsgáltuk a defterek adatai segítségével, és egy dunántúli szandzsákkal vetettük össze. Fóti Miklós – Sz. Simon Éva: Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: vlahok a szegedi és a kóppányi szandzsákban a 16. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltsággal Dél-Dunántúlon*. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. K. Németh András – Máté Gábor. Szekszárd, 2023. (Wosinsky Könyvek 1) 159–186.

101 Nagy Szeder István: *Kiskun-Halas város története oklevélgyűjteménnyel*. I–IV. Kiskun-Halas, 1926–1936. I. (A redemptio előtti kor 1745-ig) 103.

102 MAD 506 Numaralı Semendire Livası İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530). Ankara, 2009. [Facsimile text in Ottoman Turkish.] Lásd még a branicsevói szandzsák részletes összeírásában vilájetként, illetve náhijeként İjviyd [Izsvizsd] alakban [ma Zvižd]. Halil İncalıc – Evgeni Radushev – Uğur Altuğ: *Fatih sultan Mehmed döneminde tuna boyunda osmanlı düzeni. Ottoman Military and Administrative Order on the Lower Danube during the Time of Mehmed the Conqueror*. Bp., 2018. (21st Century Studies in Humanities) passim.

103 Feltételezhető, hogy az Izvizsdárral együtt az első szandzsákösszeírástól kezdődően feltűnt néhány előzmény nélküli szláv falu (Lipovács, Koranja, Orahova, Bresztács, Islova, Topaszél, Glozsán) szintén ugyanennek a korai vlah beáramlásnak az eredménye.

104 Miklós Fóti: Biographical Notes on the Life of Turali of Tuzla (Aga, Bey and Vakıf). *Archivum Ottomanicum* 40 (2023) 25–34.

megparancsolja az átkelőhelyek felügyeletét és a ráják átkelésének megakadályozását.¹⁰⁵ Elsőre nehezen értelmezhetők az elhangzottak: az ötvenes évek fejadódefterei fő forrásaink voltak Bács-Bodrog népességére, a harácsfizetőket tehát igenis összeírták. Gondolhatnánk arra, hogy a harács alóli mentesség és vlah szokás szerinti filoriadózás csak a szendrői ráják körében elterjedt téves híresztelés lehetett, a bég személye miatt azonban hitelesnek kell vennünk az értesülést: Tur Ali egy budai azab agából felemelkedett ízig-vérig hódoltsági bég volt, többek között 1560 decemberétől a szerémi szandzsák élén állt. Vakufjának egyik központja a szerémségi Újlak volt, ahol mecsetet is építtetett. A Duna túloldalán pedig Bácska terül el. Éppen ezért tisztában lehetett az említett hódoltsági szandzsákok adóterheivel. A helyes értelmezéshez a történetíró Pecsevi szavai segítenek hozzá: „A szegedi szandzsák akkoriban harácsot fizető tizenkétezer háne volt és ezen felül tizenkétezer harácsból mentes hánéja is volt.”¹⁰⁶ A népesség két részre osztdótt: harácsfizetőkre és olyanokra, akik a könnyített adóterhet viselték. Utóbbiak lehettek a filorifizető félnomád népelemek, a pásztorkodó vlahok, akiknek jelenlétét a szegedi szandzsákban kiosztott javadalombirtokokon feltüntetett jövedelemforrás, a hajmánék iszpendzse adója bizonyítja (*ispence-i haymanegan*, olykor *resm-i haymanegan*). A hajmánékat sose írták össze név szerint a tahrír defterekben,¹⁰⁷ a jelentéktelen iszpendzsével egy összegben letudták az adófizetést.¹⁰⁸ Káldy-Nagy Gyula vándorsátrazóknak (arab *hayme* ‘sátor’), Oliver Jens Schmitt sátorlakóknak (*Zeltbewohner*) nevezte e népességet, utóbbi vlah származásukat hangsúlyozta a Balkánon.¹⁰⁹ Az oszmán igazgatás számára egy olyan népességtartalékot jelentettek, melyet a falvak újjáélesztésében lehetett felhasználni.

A Tur Ali által jelentett probléma, vagyis a ráják tömeges északabbra szökése később, másfél évtized múlva is megismétlődött: 1583-ban már azért kellett beavatkoznia a kormányzatnak, mert ekkor a szerémségi ráják szöktek át, a dunai révhelyek felügyelőinek lefizetésével, a szegedi szandzsákba.¹¹⁰

Bácska vonzereje, úgy látszik, kivándorlási hullámok sorát váltotta ki a szomszédos, belsőbb birodalmi területek felől. A déli Duna-Tisza köze több szempontból is csábítóan hatott az észak-balkáni rájákra: nemcsak a könnyített adóteher, de a földbőség, a pásztorkodásra alkalmas, népességét vesztett táj is tömegesen készítette átköltözésre Szendrő, Zvornik, Aladzahiszar és talán még távolabbi szandzsákok rájait. A szendrői szandzsák 1536-os összeírásának kánunnáméja azt mutatja, hogy a vlahoknak, miután elvesztették korábbi kiváltságaikat, harácsot és a ráják szokásos adóit kellett megfizetniük.¹¹¹ Nem

105 BOA MD 7. 193. [519-es parancs.]

106 Pecevi İbrahim Efendi: *Pecevi Tarihi*. I–II. [Ed. Bekir Sıtkı Baykal.] Ankara, 1981. I. 14.

107 Kivételként a pozsegi szandzsák egyik defterét tudom megemlíteni. Ebben a bródi nájijében a lakosok neve után, *haymanegan* címszó alatt felsorolták azokat a hajmánékat, akik megtelepedtek az adott településen. BOA TT.d. 351.

108 Tompa és Máda puszták hajmánéinak áttelepítésére a solti nájije falvaiba lásd Fóti Miklós: Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi szandzsák területéről: Mikla pusztá hirtelen várossá válása 1578-ban. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 403–416.

109 *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. Ed. Oliver Jens Schmitt. Berlin–Boston, 2021. 532.

110 BOA MD 52. 136. [344-es parancs.]

111 Ahmed Akgündüz: *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. I–VI. İstanbul, 1990–2016. V. 357–358., 366.

meglepi, hogy e népesség az új határvidék felé kereste a boldogulását.¹¹² A török hatóságok kezdetben érdekeltek voltak a vlah betelepedésben, de a végső cél a hajmánék mihamarabbi letelepítése és földművelő gazdálkodásra való átállítása volt. A vlahnak/efláknak/oláhnak nevezett népesség megítélése, etnikai vagy adózási kategória alá besorolása többnyire nehézségekbe ütközik forrásaink szűkszerűsége miatt.¹¹³

Magyarok helyben maradása: magyar szórványok a kincstári defterekben

Mintaterületünk középkori településhálózatának a helynevei túlnyomó többségben magyar nevükön élnek tovább a defterekben. A toponimák ezen folytonossága veti fel a kérdést, voltak-e és hol lehettek azok a magyar szórványok, amelyek közvetíthették a névanyag átöröklését. A bácsi és a zombori náhijék esetében csak néhány keverék népességű falu és egy-egy mezőváros, a bajai náhije esetében pedig néhány színmagyar szigetként szereplő falu sorakoztatható fel. Ezek a magyar szórványok Bács és Bodrog területén kizárólag a Duna menti szűk sávban helyezkednek el, talán nem véletlenül: az ártéri erdők, mocsarak, szigetek olyan biztonságos rejtékhelyet jelenthettek, ahol lakosaik meghúzhatták magukat a török dúlásainál. Ugyanakkor a Duna baranyai oldalán található magyar településháló kibocsátó szerepe is felmerülhet.¹¹⁴ Az érintett falvak népességének folyamatos hullámozása számos tanulsággal szolgál, ezért tekintsük át ezeket délről kiindulva a magyar tömböt képező Kalocsai-Sárcsai határáig.

Bács városától délnyugatra fekszik Plavna [a középkori Palona], a Duna túlsó oldalán már az egykori Valkó vármegye területén: itt az 1546-os szandzsákösszeírás szerint csak szlávok laktak. Hozzávetőlegesen egy évtized múlva készült egy fejadódefter (1554–1560 közé becsülhető a keletkezés), melynek neveire tekintve az a benyomásunk támad, mintha

112 A hazai szakirodalomban az is felmerült, hogy szándékos politikát sejtethetünk a határvidék irányába mutató vlah vándorlások mögött. „Az oszmánok, valószínűleg tudatosan [...] olyan népmozgást indítottak el, amelynek köszönhetően mindig viszonylag népes lakosság élt a határvidéken. Ezzel pótolni lehetett a másik oldal által okozott embervesztéseket, másrészt biztosítani lehetett azt, hogy a határkörzetekben elegendő katonai és félkatonai szolgálatba fogható ember legyen.” Hóvári János: *Adalékok az eflak-kérdés történetéhez. Keletkutatás* (1992) 3. sz. 91.

113 A vlahként megnevezett népesség megítélésének nehézségeit világítja meg egy, a szerémi szandzsák vlahjaira vonatkozó regiszter, amely „a szerémi szandzsák eflákjai adóinak deftere 1588-ból” (*defter-i rüsum-i eflakan-i liva-i Sirem, sene 996*) címet viseli. ÖNB Mx. 591. 61–66. Az összeírás csupán két náhijére, Ivánkovóra és Valkóvárra korlátozódik, s ezekből mintegy néhány tucat falut sorol fel. Első ránézésre csupa átlagos szláv nevet viselő jobbágyot látunk, de tüzetesebb vizsgálat után világossá válik, hogy nem az észak-balkáni vlah szállásterületekről frissen érkezettek írták össze, hanem a korábban is e falvakban lakó középkori eredetű népességet. A névanyag összehasonlítása az 1569-es szerémi defterrel világosan mutatja, hogy az ekkor itt élő magyar–szláv népességet vlahként írták össze 1588-ban, vagyis nem etnikai alapon van szó oláhokról, hanem éppen a szegedi szandzsákkal ellentétesen a Porta a népesség egy bizonyos csoportjának biztosított kedvezményezett, vlah jogállást. További vizsgálat szükséges annak eldöntéséhez, hogy balkáni vlahok esetleg telepedtek-e az őshonos népesség közé és csak kiterjesztették jogállásukat a lakosság egészére.

114 Nem elhanyagolható, hogy Baranya, bár területe lényegében megegyezett Bácséval, népessége annak két és félszeresét tette ki. Kubinyi: *A Magyar Királyság népessége*, 157.

visszatértek volna a magyar lakosok (Tomás János, Mikas Cakó, Martin Szökcse [Szöcske]¹¹⁵). Éppen ezért különös, hogy az 1560-as tahrír defterben ismét egyöntetűen szláv falut találunk (két család Bunavác vezetékneve további vizsgálatra sarkall).¹¹⁶ Ugyanekkor Kis Plavnán él egy Mátyás Csapola.¹¹⁷ Vezetéknév megléte már önmagában is ritka és szokatlan jelenség. 1578-ban a szláv jellegű faluban Imre, Ferenc, Balás keresztnéveket viselnek egyes lakosok. Az ilyen egyedi nevek felbukkanása különbözteti meg e falvakat a kizárólag szláv keresztnévet viselő lakossal bíró többi bácsi településtől. A Plavna északi szomszédságában található szláv lakosságú Vajszkán is 1560-ban valahonnan feltűnik az egyértelműen magyarnak tekinthető Gál Imre. Hasonló példákat, egy-két magyar lakos meglétére, még lehet a náhije ezen szegletében kimutatni.

Plavna és környezetének esetében tehát szó nincs magyar lakosságú falvakról, csak éppen néhány egyértelműen magyar név jelzi, hogy itt nem szakadt meg teljesen a népesség folyamatosága. Sőt, talán egyes, a szlávok és a magyarok által egyaránt használt név (Tomás, Lukács, Anbrus stb.) mögött is inkább magyarokat sejtethünk. Jelenlétük mindenesetre magyarázatot adna a középkori toponimák, dűlőnevek tovább élésére.

Valamivel északabbra, Szond¹¹⁸ egykori mezővárosban már jóval biztosabban mutatható ki a magyar jelenlét, de a népesség állandó változása mellett. Ez különösebben nem váratlan, hiszen a mezővárosok népességmegtartó szerepe ismert jelenség. 1546-ban a 13 felsorolt névből mindössze 4 biztosan magyarnak mondható lakosa van (Siket Péter, Dékány György és Ferenc, valamint Varga Lőrinc). 1553-ban nekik nyomuk vész, Varga Lőrincről¹¹⁹ megemlítik, hogy az elszökött (*gürihte*) jobbágyok sorát gyarapítja, de az ekkor összeírt szláv lakosok is következő forrásunkban, az 1554–1560 között készült fejadódefterben¹²⁰ egytől egyig mind lecserélődtek. 1560-ban, miközben jelentősen nőtt a népesség (8 hánéról 29 hánéra), részben szlávokat, kisebb részben magyarokat (László Kozma, fia János, János Benedek, Antol Jakab, Dijanos Petre, Imre Mihajló, Martin Imre, Andrijás Tomás) találunk, ők viszont mind új telepesek. A vegyes népesség élén egy Radovan Radoszav nevű primikür állt. Tíz évvel később, 1570-ben ugyanígy 29 háne adófizetője van, de mind a szláv, mind pedig a magyar nevek részben lecserélődtek. Utolsó szandzsákösszeírásunkban, 1578-ban már 36 háne a népesség, miközben ismét néhány új, egyértelműen magyar név tűnik fel (Vajda János, Gyája Petre, Grigur Csurka, Istók Imre, Petár Egyöd), míg az 1570-es defter magyarjai közül többen eltűntek. Szond magyar lakossága a bemutatott adatsorok fényében is rejtély marad: a népesség fluktuációja jelentékeny, újabb és újabb magyarok bukkannak elő valahonnan, nyilván a Dunántúlról, hiszen a szegedi szandzsák

115 „Szöcske, szökcse: grillus, bruchus, grashüpfе NySz. 1366: Stephanus dictus Zukche.” Szamota: *Magyar oklevélszótár*, 936.

116 Mellékjelek kitétele nélkül áll a Bunavác, így olvasata bizonytalan.

117 Csapolya: árok, melybe a vizeket lecsapolják. Plavna erekkel és mocsarakkal tagolt ártérben fekszik. A vezetéknev az ártéri foggazdálkodásra vezethető vissza, csakúgy, mint a bodrogi Vízmellékiiskázán 1522-ben feljegyzett Tómeszter család.

118 C. Tóth Norbert: Szond. Egy dél-alföldi mezőváros a középkorban. In: „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp., 2004. 589–600.

119 Ekkor Virgal Lőrinc alakban jegyezték be.

120 ÖNB Mxt. 535.

magyar népességű északi részéről kiinduló beáramlás nehezen képzelhető el, ráadásul itt a jobbágyok jó része sárközi falvak nevét viseli, tehát könnyen felismerhető lenne az ilyen irányú migráció.¹²¹ Gyanítható, hogy a Duna-ártéri falvak lakói kétlaki életet éltek, és egyesek a baranyai oldalról jártak vissza egykori falvaikba. A szlávok tekintetében is a népesség fluktuációjáról leírtakat erősítik adataink, egy részük mintha vándorlásuk egy közbenső állomáshelyének tekintené Szondot, és a következő összeírásig továbbállnak.

Szond északi térségében feküdt az a Szentkirály falu [középkori Répásszentkirály], ahol a szláv közösség élén egy Radoszav László nevű primikür állt 1546-tól 1560-ig. Ritka jelenség a népesség kontinuitására utaló név, főleg egy szláv közösség élén, de további sorsát már nem tudjuk követni: Gyura nevű fiával együtt nyoma vész az 1570-ben felvett összeírásban, így valószínűleg a szandzsákon kívülre költöztek.

Tovább haladva északabbra, Bács vármegyéből átlépünk Bodrogha, a zombori náhije területére, ahol változatlanul összefüggő szláv településtömböt találunk, melyben csak szigetszerűen helyezkedik el szóránymagyarság, mindössze két esetben.

Zombor térségében Kolut [középkori Küllőd] az egyetlen olyan helység, mely többségében magyar lakosokkal rendelkezik. Szondhoz hasonlóan itt is a Duna menti ártéri fekvés játszhatott szerepet a honos népesség megtartásában. 1546-ban még nem írták össze, népessége ekkor az ártérben rejtőzhetett el a török adószedők elől. 1553-ban egy szláv és öt magyar lakost regisztráltak dzsizje-fizetőként, majd némileg szokatlan fordulattal a „nevezett falu újonnan érkezettjei” [„nev-amadegan-i karye-i mezbure”] fejléc alatt 37 – néhány kivétellel – magyar nevet viselő lakost. A török szemében ők ugyanúgy új jövevényeknek számítottak, mint a szláv telepesek. Az is elképzelhető, hogy baranyai magyar telepesek érkeztek a dunai révhely közelében fekvő településre. Az 1554–1560 közötti időszak fejadódefterében alig változott a népesség száma (38 háne). Most is kivételnek számít a szláv lakos (Martin Bosznavác, Iván Petri, Porodán Petri), a magyar népesség tekintetében pedig feltűnő, hogy sok név nem egyezik előző forrásunkkal (Szilágyi Miklós, Fejőrfakó Mihály, Sáfrán Petri, Fejő Mihály, Sós János, Szalai Balázs, Kis Miklós, Kánya? varga). Kiemelendő a magyar vezetéknevek használata. Talán Dráva–Száva közti népességre következtethetünk a hat Tót vezetéknevű személy esetében. 1560-tól a török hatóságok már városként jegyezték be a defterekbe Küllődöt. Az 55 lakos neve ismét jelentékeny mértékben kicserélődött és megindult a magyarok elszlávosodása, ami nehezíti az etnikumhoz tartozás kérdésének eldöntését: Griga Bálint fiát Isztankónak, Gáspár Anbrus fiát Ivanesnek hívják.¹²² Markó György [vagy Marko Gyurgye?] Lackó nevű fia vajon melyik néphez tartozhatott? 1570-ben a város vezetőjét magyar szóval bírónak ne-

121 Mint ahogy Kiskunhalas Szokollu Musztafa általi újratelepítésénél pontosan kimutatható volt, hogy zömmel sárközi falvakból érkeztek a telepesek. Miklós Fóti – Éva Sz. Simon: The Term *Haric ez Defter* as a Tool for Administering Abandoned Settlements in the *Sancak* of Szeged and the Regime of Unregistered Settlements on the Ottoman–Hungarian Frontier. In: *Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on his Seventieth Birthday*. Ed. Géza Dávid – Antal Molnár – Gábor Fodor. Bp., 2025. (21st Century Studies in Humanities) 159. Gulyás tanulmánya is kiemeli, hogy északról (Solt, Pest) milyen jelentéktelen volt a bevándorlás. Gulyás: Jobbágyi migráció, 189.

122 A nevek alapján etnikumra levonható következtetések nehézségét mi sem illusztrálja jobban, mint hogy 1578-ban egy szegedi polgár, Aracsi Tomás testvérét Acímnak hívták. Fóti: *The Mufassal Tahrir Defteri*, 75.

vezte az írrok, ami alapvetően mezővárosias magyar települést sejtet. A 103 hánére gyarapodott közösségbe megindult a szlávok beköltözése is, sokuk neve után a doszelác (telepes) megjegyzés került. 1578-ra, bár kicsit visszaesik a lakosságszám (81 háne), a város magyar–szláv keverék jellege nem változott. Egyes magyar nevek már szlávossal alakban kerültek rögzítésre (Martin Darvasity, János Kerekity). A környező falvakkal szemben tehát Kolud városa megőrizte magyar jellegét, sőt jelentősen kiterjesztette külterületét és művelésébe került számos környező pusztá (Kis Küllöd, Kecene [Kecskés], Vatova [Avató], Békavár, Harasztina [Harashti]), ami a törökkel való megalkuvásra enged következtetni.

Gorna Szántova, azaz Hercegszántó a zombori náhije legészakibb peremén helyezkedik el, és csak 1553-ban írták össze először, amikor rác–vlah jövevények vették birtokba. Nem érezhették magukat biztonságban ezen a népességét veszített tájon, mivelhogy a falu nevéhez rögtön azt is bejegyezték, hogy „elszöktek” (*gürihte*). Az, hogy a visszatérő magyarok szorították őket ki, nem állapítható meg, mindenesetre 1554–1560 között egyetlen kivétellel magyarok lakják: talán a Duna túlsó oldaláról térhetett vissza a népes Szökcse család (Szöcske család, azaz Anbrus, Gyelu, Antol, Pesa és Tomás), valamint Anbrus madzsar, Miklós madzsar, Ferenc madzsar, Bence doszelác és rajtuk kívül egyetlen szláv-ként Jován Dragul. A keresztnemek után kitett, magyar származásra utaló ragadványnevek használata mutatja, hogy az összeírónak is feltűnt, hogy itt a környező rác–vlah falvak népétől eltérő lakosság élt.¹²³ Az 1560-as összeírás viszont azt mutatja, hogy most a Szökcse család és a madzsarnak (magyar) mondtak költöztek el, helyükre viszont egy másik népes család érkezett, amelyet ettől kezdve minden defterben megtalálhatunk 1578-ig. A Medves család¹²⁴ tagjai nagyjából magyar keresztnemeket viseltek (Imre, Gyela [Gyula?], Ferenc, Gyenös, Balás, Kelemen, Miklós, illetve Isztepán és Pesa). Még néhány magyar, illetve magyarok által jobban kedvelt keresztnév is feltűnik Szántón (Gergely, Fábíán, Antal, Anbrus). A falu többi lakosa neve alapján viszont semmiben sem különbözik a Bács és Bodrog vármegyék területén található falvak rác–vlah népességétől. Gorna Szántó ezek szerint egy tipikusnak mondható, keverék népességgel rendelkező falu volt. Amíg nem vizsgáltuk át a defterek névanyagát, feltételeztük, hogy ilyen keverék falvakból áll az elpusztult vármegyék török kori településeinek többsége, csakhogy az etnikai keveredésre az ismertetett néhány kivételtől eltekintve nem tudunk több példát hozni.

Bodrog vármegye északi felén, azaz a mai országhatártól, az előbbi példánkat képező Hercegszántótól északra némileg módosul az etnikai kép. Itt már egyértelműen magyar lakosságú szórványfalvak következnek (Bátmonostor, Szeremle, Csanád, Ságod, Besenyő), de most is csak a Duna árterében, ettől keletre, a bajai náhije belsőbb területei összefüggő délszláv tömböt alkotnak. Az 1578-ban mindössze 2 hánés Besenyő alighanem elhalásla vagy népességcserére lehetett ítélve, ezt a mellette fekvő Ságod példája szemlélteti, melyre alább még visszatérünk. A szórványfalvak sorát még folytathatnánk Csongrád

123 A magyar származásra utaló kitétel az 1578-as összeírásban már teljesen hiányzik a ráják esetében, csak három zombori várkatonánál bukkan fel (Sabán madzsar, Memi madzsar, Haszan madzsar).

124 Természetesen lehet Medosnak is olvasni. Az egyes defterekben többféleképpen írják le, így 1560-ban értelmetlenül félreírva Bodosnak tűnik. A Medves név 1522-ben a Bács melletti Félegyházáról ismert. Szabó: Bács, Bodrog és Csongrád, 53.

vármegye déli peremén is, például az 1560-as Szabadkával, de elégedjünk meg szorosabban vett mintaterületünkkel.

A középkori népesség folytonosságát bizonyító kevés adat alapján a következő megállapításokat tehetjük. A mai országhatártól délre színmagyar falu nincsen, keverék népességre is csak néhány esetet tudunk felhozni. Mindenesetre voltak olyan szívós közösségek, amelyek visszatértek, és Rácországban keresték a boldogulásukat. A rác–vlah népesség alapvetően nem magyarok közé, hanem az üresen maradt falvakba telepedett le. Szond és Kolud városok esete összetettebb. Bácskai Vera számításai szerint a 15. században Bács vármegyében a jobbágyság 15%-a, Bodrogon pedig a népesség 32%-a élt mezővárosokban.¹²⁵ Bizonyos térségekben különösen sűrű a mezővárosok jelenléte: éppen a szondi uradalom déli szomszédságában található Fonó, északon pedig Újfalu és a vele határos Arnat, melyek vásártartási jogukért vetélkedtek, majd Apáti [mai Opatin] következett. Hasonlóan sűrű városháló Zombor északnyugati oldalán figyelhető meg: Czoborszentmihály mellett Bodrog és Hájszentlőrinc mezővárosok emelhetők ki. Kolud ez utóbbi nyugati térségében fekszik, azonban soha nem volt mezőváros a középkorban, ami igencsak talányossá teszi török kori felemelkedését.¹²⁶ 1522-ben 23 tizedfizetővel rendelkezett, s ha azt feltételezzük, hogy Kisküllőd szorosan mellette feküdt (20 tizedfizető), akkor együttesen is messze álltak a mezővárosi léttől. Az 1522-es forrás bodrogi falvainak és a koludi magyarok neveinek összevetésével sem volt kimutatható, hogy a környék magyarsága menekült volna ebbe az ártéri faluba, s duzzasztotta fel városossá. Talán baranyai beköltözők emelték a török szemében várossá. Létezése az összefüggő rác tömbben már önmagában is feltűnő jelenség. Ki kell emelni, hogy a tizedjegyzékek népességének és az első szandzsákösszeírás névanyagának összehasonlításával kontinuitás mintaterületünkön nem mutatható ki: a két forrástípusban még elvéve sem találunk olyan markánsnak tekinthető családneveket, melyek ezt igazolnák.¹²⁷ Bár a bemutatott néhány példa alapján a magyarság lényegében elenyésző szereppel bírt a térségben, jelenlétük mégis magyarázatul szolgálhat a magyar toponimák és dűlőnevek tovább élésére. Azt is hozzátehetjük, hogy a mohácsi hadjárat pusztítása után a falvakban hátramaradt öregeket és nyomorékokat az adózókra összpontosító kincstári defterek általában nem tartalmazzák.

125 Bácskai: *Magyar mezővárosok a 15. században*, 29.

126 Abban az esetben, ha a török számára ismert volt egy helység mezővárosi múltja, akkor gyakran úgy is „város”-nak nevezték, ha ez indokolatlannak tűnik: Kisdivásárhelyet funkcionális okból 1546-ban tíz adófizetővel is városként tartották számon, bízva az elköltözöttek visszatérésében. A törökök által lakott Gyenösfalu viszont 92 háne ellenére sem tekintették muszlim kaszábanak (balkánias város), csak falunak. Képlekenyen változó csiflikiek [majorság] sorakoztak határában, míg a városi funkció kritériumait nélkülözte. Hozzátehetjük, hogy a kelet-trákiai Xanthit 1000-nél több adófizetője ellenére sem nevezték városnak, hanem *karye*, azaz falu kitételrel írták össze évszázadokon át. Phokion Kotzageorgis: *Ottoman Tax Registers and Geo-history. Historiogeographica* 16–17 (2018) 43.

127 Ezzel szemben a rác és a magyar településtömbök találkozásánál, a kalocsai náhije legdélibb szélén kimutatható volt, hogy a késő középkori kismesek helyben maradtak. Pánya István – Fóti Miklós: *Adatok Kiskunhalas környékének középkori topográfiájához. Hol feküdt egykor Kegyesföldre?* In: *Halasi Múzeum 6. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 150. évfordulójára*. Szerk. Kocsis Zsuzsanna. Kiskunhalas, 2025. 113–126.

A népesség kontinuitására utaló nyomok a településhálózatban

Egyetlen példával röviden ki kell térnünk arra, hogy a lakosság folyamatosságát alátámasztó tényeket a térség helynévanyagának vizsgálatával is találhatunk. A *nam-i diğir* [más néven] szerkezetekkel a településhálózat rekonstruálása során foglalkoztunk: általában két független települést kötnek össze, sőt többnyire az első tagja a középkori magyar nevet, második eleme pedig az új délszláv elnevezést tartalmazza. Éppen ezért szokatlan, amikor utóbbi áll elől: az 1546-os összeírásban „Zsabyák más néven Békátó” [„Jabyak nam-i diğir Bikato”] megnevezéssel szerepel a későbbiekben egyszerűen Zsabyákként ismert falu. A magyar megnevezés középkori kútfőinkből ismeretlen. 1514-ben Zeblye néven találkozunk vele, amikor Dózsa György hadai elfoglalták Bács vármegyét.¹²⁸ Minthogy a szláv *žaba* békát jelent (a magyar é-t pedig mindig i-vel adja vissza az arab írás), így Békátó párhuzamos névadással keletkezett, csak éppen az nem világos, hogy ez esetben a szláv nevet fordították le, vagy fordítva. Bár a defterekben egyáltalán nincsenek magyar neveket viselő lakói, mégis lehetett magyar jelenlét, hiszen a Békátó helynév felbukknásának 1546-ban másként nem lenne értelme. Zsabyák szorosan a Tisza partján, egy fontos átkelőhelynél feküdt,¹²⁹ így azt feltételezhetjük, hogy az 1552-ig magyar kézen lévő Temesközből egykori lakói visszajárhattak. Magyar helynevek sokszor évtizedekkel a hódítás után bukkannak fel, ami mégis arra utalhat, hogy sporadikusan, de magyar népesség létezett a térségben, hiszen valaki átadhatta a középkori eredetű toponimákat.¹³⁰ 1570-ben egy Szentháznak nevezett templom [*kilise-i Senthaz*] bukkan fel Derzs falu közelében, ahol egy Rizá Dede nevű szerzetes alakította ki csiftlikjét [majorságát]. Ez nem egy középkori helynév tovább élése, hanem magyar köznév, ami alatt Derzs vagy egy másik szomszédos helység templomát értették.

Kitekintés a Szerémségre

Bácska népességének változását segíthet megérteni, ha összehasonlítás céljából vizsgálat alá vetünk egy másik, hasonló pusztuláson átesett délvidéki szandzsákot. A Szerémség ideális vizsgálati mintának tűnik: a török dúlásoknak ez volt kitéve elsőként, lakosságának északabbra menekülését a Szerémi, Valkai vezetéknévet viselő bácsi, bodrogi, csongrádi

128 1514: Zeble. Nagy: *Monumenta rusticorum in Hungaria*, 152.; Karácsony János: Egykorú tudósítások az 1514-iki pórlázadásról. *Magyar Történelmi Tár* 14 (1891) 339. Lásd még 23. j. az 1522-es adatra.

129 Veresegyházi Béla tanulmánya ez okból sorolhatja a kereskedelmi tevékenységet folytató kiemelt helyek közé. Veresegyházi: Változások az alföld településhálózatában, 57–58. E megállapítás helyességét igazolja, hogy a zsabyai révvel szemközti terület neve, *Kasapnica* [mészárszék], arra enged következtetni, hogy az élő állatokkal folytatott kereskedelme miatt mészárosok települtek az átkelőhöz. A török hatóságok pontosan tisztában voltak jelentőségével: 1546-ban 2 hánás lakossága ellenére is szultáni hász volt, később rájai közfeladataként révszolgálatot (*vozarlık*) jegyezték be.

130 Fóti-Pánya: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 37.

jobbágyok tükrözik, és annak ismeretében, hogy Mohács után itt is a bácsihoz hasonló ellenállási kísérletekről tudósítanak a krónikások, a török bosszúja sem maradhatott el.¹³¹

Mindezek ellenére elég egy pillantást vetni a szerémi szandzsák deftereire ahhoz, hogy észrevegyük, etnikailag egyáltalán nem teljesen egyöntetűen szerb alattvalók lakják. Alacsony számban, de szórványmagyarságra utaló neveket sokfelé találunk, elsősorban nyugaton, az egykori Valkó vármegye területén. A Duna és a Száva között fekvő Nemicse [Németi, Nempti] ugyan egy népes kaszaba (muszlimok által lakott balkánias város) a török időkben, ám a keresztények által lakott „város”-nak nevezett negyedében a sok szláv között Andrijás, Berta, Imre, Antol, Géza, Gál, Ferenc keresztnevek is feltűnnek.¹³² Kérdés, hogy etnikailag minek tekinthetjük Zsivko Vargát, Imre Matityot, Imre Istitárt és a hasonló keverék nevet viselőket. Nemicse példája azt illusztrálja, hogy belsőknek tekinthető szerémi területen nem tűntek el a magyarok úgy, ahogy a Duna–Tisza köze bácsi, bodrogi részének belső falvaiban. A migráció itt is számottevő, Nemicse lakosai között például tíz személy viseli az Istitár vezetéknévét, mely falu tőle délre, a történelmi országhatárt képező Száva folyónál feküdt.¹³³ Magyar vezetéknévét viszont alig-alig lehet a szandzsákban találni (Varga, Farkas, Virös, Szabó). A viszonylag gyakori Varga nevet előszeretettel viselik szláv keresztneveűek, szláv településen is, így valószínűleg nem mérvadó az etnikum meghatározásánál. Hegyi Klára mutatott rá, hogy „a magyarok kiválogatásának első, biztos szempontja a magyar vezetéknév léte. Olyan helyeken, ahol a lakosok magyarok vagy túlnyomóan magyarok maradtak, a vezetéksorok is tovább éltek.”¹³⁴

A magyarnak tekinthető nevek egyáltalán nem korlátozódnak magyar névadással keletkezett településekre, sőt jellemző, hogy szláv nevű településeken is feltűnnek. Az is felvetődik, hogy a keverék nevek nem inkább elmagyarosodott Dráva–Száva közti szlávokra utalnak-e. Annyi azonban egészen bizonyos, hogy a középkori népességhez tartoznak és nem balkáni jövevények. Az előbb tárgyalt Nemicse keleti szomszédságából, a maróti [török Morovity] náhiyéből sorakoztathatunk fel példákat a csak szláv megnevezés alatt ismert településeken előforduló magyarokra:¹³⁵ Grubescovce [középkori Grubsic] – Imre Gál, Fire Imre; Bratosevce [Bratasevc, Bratafalva] – Berta János, Berta Griga; Urinci [Urinóc] – Petar Berta, Berta, Imre stb. Azzal is számolnunk kell, hogy ha a délszlávok, magyarok egy térségben laktak, egymás keresztneveit egyaránt használták. Vizsgálatunk csak az egyértelműen magyar nevek terjedt ki, a többi magyar gyanús keresztnévnél (Andrijás, Istefán, Mátjás, Lukács stb.) már eldönthetetlen, hogy viselője egyáltalán ma-

131 A Szerémségben a mohácsi csatavesztés után lezajlott eseményekről, katonai műveletekről ad áttekintést Barta Gábor: *A Forgotten Theatre of War 1526–1528. (Historical Events Preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528.)* In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations*, 93–130.

132 McGowan: *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, 408–409. A hivatkozott példák az 1569-ben készült összeírásból származnak.

133 Egyébként további Istitár falvak is léteztek a szandzsákban: az egyik egészen nyugaton, szintén a Száva mellett, a babagerendai uradalomban feküdt, a másik pedig keleten, a zalánkeményi náhiye területén. Előbbinek magyar keresztneveket viselő lakosai is voltak, tehát még akár az is lehetséges, hogy innen származtak Nemicse istitári bevándorlói. Ismét egy Küllödhöz hasonló talányos migrációtörténet.

134 Hegyi: *A temesvári vilájet népessége és katonaparasztrajai*, 301.

135 A felsorolt példák mind az 1578-as összeírásból származnak. Miklós Fóti: *The Nahiye of Morovit’ in the Sancak of Sirem. Archivum Ottomanicum* 41 (2024) 141–168.

gyar-e. Hiába van rengeteg Miklós a szandzsákban, oszmanista körökben jól ismert, hogy a Milos nevet az írkok gyakran írták Miklósnak, még kizárólag szerbek által lakott vidéken is. Nem szeretnénk mélyebben belebocsátkozni a Szerémség lakosságának elemzésébe, csak a bácsi, bodrogi térségtől eltérő jellegzetességekre hívtuk fel a figyelmet. A felsorolt példánál a falvak mindig inkább szláv lakosságúnak tűnnek, de a nagyon kis lélekszámú, mindenfelé szétszóródott magyarság jelenléte (vagy középkori elmagyarosodott tót népessége) sokfelé kimutatható, és éppen ez az, ami a szegedi szandzsák déli náhijéi esetében nincs, illetve csak a bemutatott, a Duna folyó mentén elhelyezkedő néhány helysége korlátozódott.

Érdekes, hogy a szerémi szandzsák területéről ismerünk egy jelentős, etnikai alapú áttelepítést a birodalom belső területére, míg Bácska esetében nem szólnak ilyenről forrásaink. Az oszmán kormányzat eszköztárába tartozott népcsoportok kiragadása eredeti lakókörnyezetükből, és egy többnyire felélesztésre, betelepítésre váró táj kijelölése számukra, melyet *sürgünnek* neveztek, kissé történelmietlenül ma deportálásként tekintenénk rá.¹³⁶ A szerémi *sürgünt* a szakirodalom feldolgozta:¹³⁷ szerb lakosokat költöztettek át a Márvány-tengerhez, Gelibolu [Gallipoli] környékére kilenc faluba, ismeretlen helyről, de leginkább Szerém vármegye keleti fele jöhet számításba, ahol már magyar-szlavón szórványok sem jellemzőek. Első alkalommal egy 1530 körül keletkezett defterben bukkannak fel, így valószínű, hogy az 1521-es, a Szerémséget súlyosan érintő hadjárat következménye lehetett a kényszerű áttelepítés. Új lakóhelyükön – mely egy alacsony népsűrűségű, katonaparaszti kiváltságokkal rendelkező népesség által lakott vidék volt – a defterekben több évszázadon át felbukkannak,¹³⁸ majd az első világháborút követően, 1922-ben egy részük visszatelepült Jugoszláviába. Ilyen kényszerű áttelepítést azonban éppen az őshonos népességét veszített Bácskából nem ismerünk, így az intenzív etnikai változások magyarázatát más folyamatok jelenthetik.

Szükséges hozzátenni, hogy kisebb, magyarokat érintő áttelepítéseket ismerünk az 1550-es évekből, valószínűsíthetően a szegedi szandzsákból, de ezeknél nem *sürgün*ről, a kormányzat által elrendelt és nagyobb tömeget megmozgató deportálásról van szó, hanem bizonyos hódoltsági szandzsákbégek magánakciójáról, akik magyar szolgálóikat vittek magukkal javadalmuk birtokközpontjába. A szegedi Dervis, és ellenlábasa, a szintén

136 Az oszmán politika célkitűzése az áttelepítésekkel a meghódított terület demográfiai viszonyainak megváltoztatása, ezzel az új hódítás konszolidálása, egyúttal a birodalmi törzsterület megerősítése volt. A hódítással járó pusztítás utat biztosított a balkáni népesség beáramlásának, amit elősegített a *sürgün* intézménye, vagyis az őshonos népesség egy részének áttelepítése belső területekre, így például Anatóliába.

137 Feridun Emecen: The History of a Early Sixteenth Century Migration. Sirem Exiles in Gallipoli. In: *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations*, 77–91.

138 1560-ban említették a szerémi száműzöttek (*Sirem sürgünleri*) házsait egy Gallipoli kádijához intézet szultáni parancsban, melyben Isztambul számára gabona beszerzéséről intézkedtek. BOA MD 3. 567. [1654-es parancs.]

szegedi Musztafa¹³⁹ bégek magyar szolgálkait (*bendegan*) a szendrői szandzsákban telepítették le.¹⁴⁰

A betelepítés kulcsfigurái: a szandzsákbégek és a javadalombirtokosok szerepe a szegedi szandzsák népességmozgásában

Az őshonos népesség eltűnése utat nyitott a rácok számára egy új honfoglalásra, azonban világosan látszik adatainkból, hogy a török hódítással járó pusztítás után üresen maradt tájat nem tudták feltölteni a Balkánról kiinduló spontán népességmozgások, sem Cserni Jován szerbjei, sem a kiváltságaikat vesztett, és az új határvidék irányába vándorló félnomád vlachok. A bajai náhije létrehozásának és benépesítésének kezdetén, 1560-ban, ki is mondták, hogy „a Zombor és Baja nevű helyek közötti terület a szultáni hódítás óta üres és elhagyott”.¹⁴¹ Az oszmán kormányzat bejáratott módszere volt, hogy a timár-rendszeren keresztül segítette elő a pusztán maradt vidékek benépesítését. A szandzsák első timár defterében jó néhány javadalombirtokot találunk, melyek ezt a törekvést tükrözik. Így például 1547-ben azzal próbálkoztak, hogy a bácsi vár lovasainak agájára, Mehmed bin Jakubra bíztak egy sor betelepítésre váró pusztát: ekkor ő egy látszólag teljesen értéktelen ziámet birtokot kapott, mely 14 birtokrészből állt.¹⁴² Ebből mindössze két kecskeméti és egy pesti náhijébe tartozó falu volt lakott hely, ezenfelül 11 olyan délvidéki pusztával „jutalmazták” szolgálataiért, melyek nemcsak különböző náhijékban szétszórva helyezkedtek el, de kivétel nélkül mind *hali ez ra’iyyet*, tehát „ráják nélküli” minősítéssel rendelkeztek. Jogosan feltételezhető, hogy Mehmedtől elvárták a néptelen helységek felvirágoztatását, de ő is jól járhatott, ha a szandzsákban kóborló, regisztrálatlan félnomád elemeket ezekre letelepíti és ezzel saját bevételét növeli. Bár e puszták többségét később tényleg faluként írják össze, jól mutatja a kolonizáció nehézkességét, hogy Madaras még 1560-ban is puszta maradt, és csak 1578-ra nőtt 42 hánés faluvá.¹⁴³ Mehmed mentségére hozható fel, hogy hamarosan áthelyezték, 1550-ben a pozsegei szandzsák alajbéjje lett.¹⁴⁴ Hozzá hasonlóan a szegedi alajbég, Ali bin Jahja bég is szép számban kapott „ráják nélküli”

139 Szendrői csiftlikje magyarokkal. Lásd ÖNB Mxt. 632. [567-es kép.] A defter temesvári szandzsákbégeként hivatkozik rá (nem tévedés, hogy temesvári bég és nem pasa, ennek kifejtésére itt nincs lehetőségünk). Mivel e Musztafa kiléte az irodalomban azonosítatlan, szükséges megmagyaráznunk, miért gondoljuk személyét azonosnak a szegedi Musztafával. Utóbbi 1557-ben Szegedről Szerémbe, majd Lippára került, onnan pedig Temesvárra helyezték át. Fóti: Szeged 16. századi szandzsákbéjei, 10.; BOA MD 4. 91. [Nr. 932.]; BOA DFE RZ.d. 11. 714.

140 Dávid Géza: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 12–13.; Fóti Miklós: Zülfikár, egy hódoltsági határbég-dinasztia harmadik nemzedéke. *Történelmi Szemle* 66 (2024) 525–541.

141 BOA TT.d. 332. 249. Mivel Pánya István kollégámmal ezzel a náhijével külön tanulmányban fogunk foglalkozni, így itt részletesen nem tárgyalom. Fóti Miklós – Pánya István: *A rác tömb kiterjesztése észak felé. A bajai náhije telepítéstörténete*. [Előkészületben.]

142 BOA TT.d. 1044. 217.

143 BOA TT.d. 572. 45^v–46^r.

144 BOA KK 209. 50.

kitétellel ellátott, elpusztult középkori falvakat. Kenézből viszont még csak egyetlen van az 1547-es timár defterben, Vukszán kenéz, és ő is csupán két, már lakott bácsi falut, Bodont és Kendét bírta, vagyis a kenézi intézményre csak a későbbiekben, a kezdeti nehézségek felismerése után támaszkodott a török adminisztráció.

Az 1553 és 1559 között vezetett birtokadományozási napló (*ruznamçe defteri*) bejegyzéseiből már az tűnik ki, hogy a törökök szervezeten irányították és tömegesen élesztették újjá az elpusztult településeket. Úgy látszik, hogy ezeket szándékosan tartották az aktuális szandzsákösszeíráson (vagyis az 1546-os évin) kívül: léteztek, de nem kívánták, hogy az egykori falvak, melyek templomai változatlanul álltak, a környező települések pusztáivá váljanak és véglegesen azok határába beolvadjanak. Az ilyen javadalmakat nevezi a birtokadományozási napló „defteren kívüli”-nek (*haric ez defter*), gyakran ennek szinonimájaként „üres és elhagyott”-nak (*hali ve harabe*). Ezek kezelését a szandzsák-bégekre bízta, akik részben hű katonáik, részben pedig szerb kenézek között osztották ki timárként. A javadalmak körforgásának részei voltak, de először csak az 1560-as szandzsákösszeírásban fogják őket részletesen – lakosaikkal és adóikkal – felmérni. Mint bemutattuk, Dervis és Musztafa szegedi bégek közrejátszottak a bácskai és más menekültek letelepítésében, fő eszközüik pedig a népesség visszacsalogtatására, illetve a vlah pásztorodó közösségek helyhez kötésére a „defteren kívüli” birtokok voltak.

Musztafa bég és emberei között 1554-ben a következő ügymenet képe bontakozik ki a javadalomadományozási naplóból: a temesvári vilájetből érkező emberei ottani birtokaikat leadják a bég házához, cserébe pedig „defteren kívüli”, benépesítésre váró településeket kapnak, főleg a zombori és bácsi náhijében.¹⁴⁵ Haszán vojvoda – titulusa alapján a bég közvetlen környezetéhez tartozhatott – temesvári timárjáért egy sor bácsi falut kap Musztafától, ami egyedülálló és eltér az általános gyakorlattól, hogy ezek mellé az írnek már bejegyezte a háne-számot is, azaz, hogy éppen hol tart a betelepítés folyamata: Podgaj 5 háne, Dobra 4 háne, Tótfalu 3 háne, Hordas 3 háne, Rajkovacs? „üres”.¹⁴⁶ A szandzsákösszeírásban még nem szereplő, de lakott helységekről értesülünk. Közülük csak a bizonytalan olvasatú legutolsó azonosíthatatlan: nem csoda, hiszen Haszán minden erőfeszítése ellenére néptelenül maradt. A délszláv népességnek egy olyan átmeneti faluja lehetett, amely ezután végleg eltűnt. A magyar szórványként említett Koludot is a bég egyik embere, Júnus Prejity kapta meg 1554-ben,¹⁴⁷ de miután a magyarok gyakorlatilag mezővárossá tették, újra bégi hász-birtokká minősítették 1561-ben.¹⁴⁸

Bácska újraterelítéséhez a szpáhik javadalomhoz juttatása kevésnek bizonyult, ezért Musztafa bég népes udvartartásán kívül növekvő számban vont be szerb kenézeket, s osztott ki számukra „defteren kívüli” javadalmakat. Ők általában 5–6 pusztát kapnak, amiket rögtön benépesítésük után lecserélnek, majd újabb pusztákat bízna rájuk. A birtokadományozási napló alapján név szerint ismerjük, kik voltak ekkor Bács és Bodrog újraterel-

145 ÖStA Krafft 284. fol. 127^v. Musztafa bég emberei közül szer bevábja (fő kapuőr) Hüszejn, a bevábok ír-noka Hüszejn és egy másik vojvodája, Ibrahim.

146 ÖStA Krafft 284. fol. 127^v.

147 Uo.

148 BOA TT.d. 333. 5.

pítói (Kenéz Radics és fia Milos; Pavla, Todor, Vuleta Dragity, Jovics Radivoj, egy másik Jovics, Radoszav Vukics, Vučko Vukszan, Milos Vukmir, Jovan Radul, Vujics Isterbac,¹⁴⁹ Radics Gyurgya, Vukasin).¹⁵⁰ Néhányukat az 1560-as timár defterben is megtaláljuk, továbbbi nevekkal kiegészülve, éppen aktuális birtoktestaik kíséretében, ami azt mutatja, hogy a kolonizáció súlypontja fokozatosan északabbra helyeződött, és már szabadkai pusztákat is bevontak a folyamatba.

Kenéz Pavlára titeli pusztákat bízta azzal az indoklással, hogy „nevezett a szegedi kenézek közül való és a vidék felvirágoztatásához szükséges személy, ezért [...] ezt a három pusztát, melyekről a szandzsákbég jelentette, hogy senki tulajdonában sincsenek, valamint üresek és elvadultak, a felvirágoztatás feltételével” adományozzák neki timárként.¹⁵¹ Kenéz Vuleta Bács környéki puszták telepítését vállalta el (Dolna Viszinda, Pécel, Szukozsdin), ezek mindegyikét faluként írták össze a következő tahrír defterekben, sőt Viszinda és Pécel még a 18. században is létezett. Tódor kenézzről 1558-ban azt híresztelték, hogy tolvajnak és haramiának állt, ezért titeli javadalmát, mely kizárólag benépesítésre váró pusztákból (Zsablya?, Nádas, Szenmiklós) állt, elvették, és azokat egy szendrői szandzsákból elbocsátott szpáhi, Eflák Haszán kapta meg. A kenéz azonban sikeresen megtámadhatta a felhozott vádak, mert néhány nap múlva már vissza is adták korábbi birtokát, úgy, hogy még egy pusztát, Goszpogyincse felvirágoztatását is elvárták tőle [ma Gospođinci/Boldogasszonyfalva].¹⁵² E puszták az 1560-as összeírásban már mind falvak, így Goszpogyincse 15 adófizető házával szerepel.

Az összes ehhez hasonló, kenézi timár-kiutalás közös jellemzője, hogy a birtoktest jövedelmét mindig *ber vech-i tahminnak* nevezték, e kitétel annyit tesz, hogy csak „becslés alapján” határozták meg jövedelmüket, hiszen azok még sose voltak összeírva.

A *haric ez defter* puszták kiosztása a szegedi bégek személyi politikájának eszköze volt, mint láttuk, részint saját embereiket hozták helyzetbe általuk, és éppen ezért a bégek közti rivalizálás célkeresztjébe került. Musztafa később lippai bégeként arról panaszkodott egy beadványában a Portán, hogy a jelenlegi szegedi bég (Dervis) tizenegy emberét fosztotta meg timárjától azzal az indokkal, hogy „korábban a szegedi szandzsák *haric ez defter* pusztái, valamint a rajtuk megtelepedett újonnan érkezettek (*nev-amadegan*) az én nevemre írtak” és ezen indokkal saját embereinek osztotta ki azokat.¹⁵³ A forrásból egyértelműen kiderül, hogy az összeíratlan puszták részben lakottak, és az új telepések ezeken vetik meg lábukat. Dervis érvei csak részben tűnnek megalapozottnak: az 1547-es timár defter azt mutatja, hogy éppen Musztafa hász birtoka egyik jövedelemforrásaként jegyezték be azon puszták jövedelmét, amelyeken „újonnan érkezettek” (*nev-amadegan*)¹⁵⁴ tele-

149 Lásd később a Sterbác faluról elmondottakat.

150 ÖStA Krafft 284. fol. 155^v, fol. 189^v, fol. 364^r, fol. 401^v, fol. 556^r, fol. 557^r, fol. 560^v, fol. 563^v, fol. 589^v, fol. 598^v.

151 ÖStA Krafft 284. fol. 155^v.

152 ÖStA Krafft 284. fol. 155^v, 560^v, 563^v.

153 BOA MD 4. 91. [932-es parancs.] [Kiemelések tőlem – F. M.]

154 Ez egy, a forrásokban rendkívül ritkán előforduló jövedelemforrás, amely csak az elpusztított és benépesítésre váró tartományokban bukkan fel. Mindössze két példát ismerek rá. A második budai pasa Báli házait ezzel a 43 000 akcsét kitevő bevételi forrással zárták le: „a Szerém szigetére újonnan jöttek [adója], ami korábban Mehmed pasa ónagyságának – Szendrő szandzsákbégje lévén – jövedelememelésére

pedtek le és amelyeket a forrás *haric ez defter*nek nevezett.¹⁵⁵ Elsőre úgy tűnik, hogy ezt a bevételt örökölte meg később Dervis bég (1557–1561?) az elődjétől.¹⁵⁶ Csakhogy Dervis már jóval Musztafa előtt is volt egyszer szegedi bég (1543. július – 1545. január 27.), meghatározó szerepet játszhatott a szegedi szandzsák létrehozásánál, így felvethetjük, hogy talán már ekkor létezett az a gyakorlat, hogy a „defteren kívüli” pusztákat, a rajtuk megtelepedett „újonnan érkezettek” adójával a bégi hászokhoz sorolták, Dervis pedig erre hivatkozhatott.

Az ötvenes évek telepítései eredményeképpen 1560-ra jelentős részben helyreállt a megroppant településhálózat. A szegedi szandzsák ekkor részletesen összeírt 621 lakott és lakatlan helységéből összesen 269 neve után jegyezték meg, hogy korábban „defteren kívüli” volt, s ezek túlnyomó többsége, 227, Bács és Bodrog vármegyék területén feküdt. 153 elpusztult falu éledt újjá, valamint 74 pusztá vált jövedelmet termelő művelt területté.

Kenézi kinevezéseket egyébként a későbbi évtizedek birtokadományozási naplóiban is találunk, ezek arról árulkodnak, hogy a hangsúlyt áthelyezték a pásztorkodó életmódot folytató népesség helyhez kötésére, illetve a jobbágyság szökésének megállítására. A kinevezések állandó formulája szerint a kenéz feladatkörébe tartozott, hogy „telepítse le a hajmánék közül azokat, akik senkinek sem összeírt rájái”,¹⁵⁷ valamint „a szétszóródott rájákat eredeti lakhelyeikre hozza vissza”.¹⁵⁸ E kitélt műszellemek és martalócok kinevezéseibe is gyakran belefoglalták, vagyis a katonaparaszti csoportokkal szembeni általános elvárás lehetett a népesség vándormozgalmának lecsendesítése.

Kenézek vezette migrációs mozgások Bács–Bodrog vidékén

Először a Varjas nevet viselő falvakról írt esettanulmány kapcsán figyeltem fel arra, hogy a faluközösségek vezetőinek kulcsszerepe lehetett a szandzsákon belüli kisebb, többnyire néhány tíz kilométeres vándorlásban.¹⁵⁹ Olyan esetekben, ahol a vezetőnek kellően egyedi neve van, több defter összehasonlításával követhetővé válik a mozgása. Így volt ez a bácsi és zombori náhijékban fekvő három Varjas falu esetében: Mility Markó, aki 1546-tól a Zombor közelében található [Kis]Varjason lakik, 1560-ban a bácsi náhijében fekvő Dolna Varjason primikür, majd 1570-ben Gorna Varjason szintén primikür, 1578-ban ugyanitt mírí

adatott.” BOA Maliyeden Müdevver Defterleri 34. 638^r; Fóti Miklós – Demeter Gábor: The Role of the Sanjak of Semendire [Smederevo/Szendrő] in the Establishment of Turkish Administration in the Southern Part of Hungary. In: *Hungarian-Serbian Relations in the Early Modern Period 1456–1791*. Ed. Árpád Hornyák – Antal Molnár. Bp., 2025 [Megjelenés alatt.]

155 BOA TT.d. 1044. 217.

156 BOA DFE RZ.d. 11. 639.

157 „... kimesnenin yazılı raiyyeti olmayan haymanelerden adam getürdüb iskan etdüre...” ÖNB Mxt. 571. [959-es kép.]

158 ÖNB Mxt. 570. [1394-es kép.] Ez az irat, több másik ugyanide bejegyzettel együtt *iskupi keneznek* nevezi a kinevezetteket. A szakirodalomban nem ismert kifejezést nem tudjuk másképp értelmezni, mint hogy a szerb *skup*, *iskup* „gyülekezet” szót takarhatja. A kifejezést a korábbi rúznámcsfe defterek nem használták.

159 Fóti Miklós: A zombori náhije Varjas települései a török defterekben és azok középkori előzményei. *Kelet-kutatás* (2021) 1. sz. 115–126.

(azaz az állam embere, szintén előjárónak tekinthető). Különösen érdekes körülmény volt, hogy míg [Kis]Varjas és Dolna Varjas középkori előzménye jól meghatározható volt, addig Gorna Varjas esetében elmondható, hogy nem létezett a zombori náhije északabbi vidékén ilyen vagy hasonló nevű falu (Felső Varjas, Varjad, Varjasd stb.). Gorna Varjas tehát úgy jöhetett létre, hogy Mility Markó és csapata északabbra vándorolva létrehozta egy új falut, magukkal hordozva régi lakóhelyük nevét. A migráció távolsága igen csekély lehetett, hiszen Zombortól 30 kilométerre már a bajai náhije területe húzódott, márpedig a „felső” fekvésűnek nevezett Varjas falut még a zombori náhijében írták össze. A középkorban egyébként nem Varjas, hanem Varjad és Varasd toponimák léteztek a két érintett vármegyében, de mint azt Bodrog vármegyét tárgyaló írásainkban bemutattuk, a képzőcsere elterjedt jelenségnek számított.¹⁶⁰ Ez viszont a települések rác–vlah lakossága miatt felveti, hogy e nyelvi jelenség még a török kori népesség beáramlása előtt keletkezhetett, sőt talán a Varjas variáns a beszélt nyelvi alak lehetett, hiszen ez soha sem bukkan fel az okleveles anyagunkban, hasonlóan a többi képzőcserén átesett délvidéki helynévhez.

Mility Markó felbukkanása egy előzmény nélküli, török kori településen ráirányított a figyelmet a falusi előjárók szerepére a népességmozgások lebonyolításában. A török berendezkedés kezdeti időszakában (a defterekben 1546-tól 1560-ig, egyes térségekben inkább 1570-ig) Bácska és Bodrog népe is állandó mozgásban van, sok helyen még a primikür is eltűnik a következő összeírásra (például Toposzel), de legtöbbször nem tudjuk követni őket, ismeretlen helyre vándoroltak. Éppen ezért érdemes áttekinteni azt a néhány esetet, ahol Varjashoz hasonlóan a primikür és olykor népe egy részének mozgása követhetővé vált.

A különböző etnikumok találkozása miatt tanulságos Ságod falu népességének változása. Ez a falu mintaterületünk legészakibb részén van, a Kalocsai-Sárköz magyar településtömbje peremvidékén, így az sem meglepő, hogy kezdetben magyarok lakják. Reménytelen helyzetét tükrözi, hogy 1546-ban és 1560-ban is négy háne adófizetőt tudtak regisztrálni, akik mind magyar neveket viseltek. Az elnéptelenedés határán álló faluban azonban 1570-ben már egy Manojló Isztrahina nevű primikür vezette rác lakosságot írtak össze. Feltételezhetjük, hogy a népesebb rác közösség megjelenésével a maradék magyarok elmenekültek.¹⁶¹ Talán éppen a népességszűrés miatt, 1578-ban a falut átcsatolták a túlnyomórészt rác népességű bajai náhijéhez. Ságod esete mutatja, hogy a balkáni eredetű és a magyar népesség nem keveredett, Bács-Bodrog falvai vagy rác, vagy magyar (tót és magyar) jelleget mutatnak. Tovább bonyolítja a településviszonyok megértését, hogy éppen ekkor, 1570-ben a falu nevét „Ságod más néven Zódegyház” elnevezéssel illették.¹⁶² Ságod rámutatott arra, hogy ha egy rác közösség rátelepszik az elnéptelenedőben lévő magyar falura, akkor utóbbi lakói inkább elköltöznek. E változás viharos gyorsasággal

160 Fóti Miklós – Pánya István: Topographic Data in Ottoman Registers as a Resource for the Identification of Vanished Settlements in Bodrog County. *Analele Banatului* 31 (2023) 219.

161 „... a rácok új honfoglalók voltak, és ott létesítették falvaikat, ahonnan a magyarok kipusztultak, és erőtlenné voltak az újjáépítésre...”; „... a földjét művelő, a tájat élő, cselekvőképes magyar faluközösség meglete esetén a rácok nem üzték el az őslakosokat...” Máté Gábor: Kik a rácok? Az etnicitás kérdései a 16–17. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete*, 213.

162 Fóti-Pánya: Adatok Kalocsa késő középkori–hódoltságkori helyrajzához, 450.

mehetett végbe, valamikor a két szandzsákösszeírás között eltelt tíz év során. Primikürjük, Manojló Isztrahina hamarosan még tovább vándorolt: 1578-ban már Ságodtól nem is olyan messze, kb. 30 km-re, Mélykúton írták össze, amely a folyóktól távol, a pusztaság közepén fekszik. Ez esetben a sűrűn lakott Duna menti vidékről a pásztorkodó életmódnak jobban megfelelő, nagyrészt lakatlan vidék motiválhatta a költözést.¹⁶³

Iszveti Duh [a tizedjegyzék Szentlélek faluja] esetében feltárható volt a migráció minden körülménye: 1560-ban primikürje Raka Gyurgya volt. 1570-ben és 1578-ban azonban nemcsak őt, hanem több falubelije nevét a szabadkai náhije Felity falvában találtuk meg (Vujicsa Gyurgya és fia Szetoja; Raka Gyurgya primikür, Manojlo, a fia, Bozsidár Ivranes).¹⁶⁴ Felity, bár ekkor egy másik náhijéba tartozott, a történelmi Bács vármegye peremvidékén található, tehát itt sem ívelt át tetemes távolságot a vándorlás. Ennek a szandzsákon belüli belső migrációnak a háttere előző példánkkal mutat hasonlóságot. Szentlélek falu helyét középkori forrásainkból hozzávetőlegesen ismerjük: Bács városa keleti, északkeleti oldalán helyezkedett el. A fényes érseki rezidencia és a biztonságot nyújtó vár közvetlen közeléből távoztak Raka Gyurgya emberei, méghozzá az éppen 1570-ben felállított, igen csak gyéren lakott szabadkai náhijéba, úgy is fogalmazhatnánk, az üres pusztaságba.¹⁶⁵ Ha a népesség félnomád vlah hátterére gondolunk, akkor a migráció indítékai érthetővé válnak: a Bács környéki kultúrtáj szőlőkkel, fok- és erdőgazdálkodással nem feleltethet meg az állattartó, pásztorkodó népességnek, ezért vándorolhattak a szabad, benépesítésre váró vidék irányába. Feltételezhetjük, hogy ez nem volt teljesen spontán költözés, mivelhogy a török hatóságok éppen 1570-ben állították fel a szabadkai és a bajai náhijékat, és tették ezzel teljessé a szegedi szandzsák török közigazgatással való lefedettségét. Így az adminisztráció elvárásával egybeesenghetett ez az északabbra, a betelepítendő pusztába irányuló népességmozgás.

Hasonló migrációs irányokat némi szerencsével szandzsákon belül tudunk találni, de a tartományok közti vándorlás eddig gyakorlatilag ismeretlen maradt. Az egyes szandzsákok településeinek előljáróiról nem rendelkezünk adatbázissal, így azok nem hasonlíthatók össze. További alapvető problémát jelentene, hogy csak egyedebb nevek sorsa követhető, mint amilyeneket bemutatunk, míg például egy Radován Radics név már alkalmatlan az azonosság megállapításához. A kérdés azért sajnálatos, mert a Dunántúlon éppen akkor tűnnek fel rác–vlah bevándorlók, amikor 1570 körül a szegedi szandzsák népességének folytonos vándorlása véget ér. Már Hegyi Klára felhívta a figyelmet arra, hogy a katonaparaszti kiváltságokkal rendelkező elemek (műszellem, martalos, derbendzi) a bajai náhijéből az 1570-es szandzsákösszeírás tanúsága szerint gyakorlatilag eltűnnek, legalábbis radikálisan megfogytakoznak. A három bajai falu népessége, ahová műszellemek áttelepítésével megkezdődött az új náhije közigazgatásának kiépítése, 1560-ról 1570-re közel teljesen lecserélődött, de ugyanúgy száz hánét tett ki, mint korábban. Ugyanekkor

163 Fóti–Pánya: Adatok Kalocsa késő középkori–hódoltságkori helyrajzához, 450.

164 BOA TT.d. 552. 159., 570. 39°.

165 Kísértetiesen hasonlít ehhez Iszmolán Hirela és fia, Mladen vándorlása: ők szintén a Bács északi oldalán található Kizil Kiliszéből [Deronje/Dernye] költöztek a szabadkai náhijében fekvő Sopron faluba, mely az említett Felity szomszédosa volt. BOA TT.d. 552. 264., 572. 54°.

a Dunántúlon, a mohácsi, másik nevén szekcsői szandzsákban a hatvanas években vlah letelepedők jelentek meg,¹⁶⁶ akiket 1570–1572-ben dzsizje defterekben írtak össze név szerint: ekkor az írnok a fejadó beszédésekor a mohácsi és baranyavári náhije 4-4 faluja mellé bejegyezte, hogy „korábban puszta volt, [jelenleg] eflákok telepedtek rá”.¹⁶⁷ Ezenkívül még három olyan új falut találunk a náhije legvégén, melyekhez „a régi defterben puszta volt” megjegyzés került. Ezek mind szláv lakosokkal rendelkeznek, sőt Virágos két adófizetője doszelác, kettő pedig priszelác volt, azaz új telepesek.¹⁶⁸ Bár két náhije között oszlanak el a falvak, mégis egymáshoz közeli, két összefüggő vlah tömböt alkotnak, csak úgy, mint a Duna túloldali, bajai katonaparaszti betelepítés három faluja (Aranyas, Gara és Borsód). A szigetváriak portyaútvonalainak elvágását, és a térség biztonságosabbá tételét célozhatta a vlah, illetve katonaparaszti falvak létrejötte a Duna mindkét oldalán.

1570-ben a koppányi vlahokról fennmaradt összeírás tanúskodik a bácskai területéhez hasonló, balkáni eredetű népesség feltűnéséről. A defterek feldolgozottsága egyelőre nem teszi lehetővé, hogy világosan megválaszolhassuk, vajon a szegedi szandzsákból érkeztek a Dunántúlra a délszláv betelepülők, vagy a szlavóniai szandzsákokból (Pozsega és a Szerémség nyugati fele). A primikürök vezette faluvándorlások arra engednek következtetni, hogy kisebb migrációs lépésekkel számolhatunk, s ezért erős a gyanú a bácskai (illetve bodrogi) területekről származó bevándorlásra. Nagyobb területet átívelő tömeges migráció, így a szandzsákon kívülre vándorlás, csak a hatóságok jóváhagyása mellett történhetett, s ekkor azt látjuk, hogy egyenesen a központ utasítására, a kádi szervezésében költöztek új helyre a ráják.¹⁶⁹

Kenézek és primikürök mint a benépesített falvak névadói

A falusi előjárók szerepe Bácska betelepülésében elvitathatatlan, ezt egy másik jelenség is szemléletesen mutatja. Bács és Bodrog településhálózatának vizsgálata során bebizo-

166 Később, egy 1579 körül készült tartományi dzsizje- és hadiadó-összesítésben Kászim bég defterére hivatkozva rögzítették a mohácsi falvak eflák (azaz vlah) lakóinak terheit. A régebbi, eflákként bejegyzett háztartások közül 28-at töröltek, ugyanakkor 48 defteren kívüli, tehát nem bejegyzett eflák családát találtak. ÖNB Mxt. 587. 62^o. Kászimról tudjuk, hogy 1560-tól mohácsi kapudán volt, majd 1564–1565-ben több dunántúli szandzsák – köztük a mohácsi – összeírását végezte el. Fóti-Sz. Simon: Kászim kethüda, 36. „A mohácsi szandzsákot összeíró Kászim záim” 1564 szeptemberében levelet írt a Portára, melyben a neki segédkező írnoknak, Cserkez Alinak kért timárt. BOA KK 74. 164. Elképzelhető, hogy kapudáni, majd mohácsi összeírói ténykedése alatt aktív részese volt az eflákok megtelepedésének.

167 Sudár Balázs: Eflákok a mohácsi náhijében. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete*, 249. Páratlanul érdekessé teszi a mohácsi vlahok kérdését, hogy az érintett falvak között olyanok is vannak, amelyek kizárólag magyar lakosságúak (Izsép), illetve vegyes szláv–magyar népességűek (Marok). Megítélésük kérdése ugyanazt a problémakört veti fel, mint a bemutatott szerémi vlahokra vonatkozó összeírás.

168 ÖNB Mxt. 555–556. A két vlah tömb egyébként éppen Kászim bég záimet birtokának a tágabb szomszédságában helyezkedett el.

169 A szandzsákon belüli, de két náhije (Szabadka és Solt) közti áttelepítés körülményeit tártuk fel Mikla puszta felemelkedése kapcsán. Fóti: Mikla pusztát hirtelen várossá válása 1578-ban, 403–416.

nyosodott, hogy néhány esetben a rác falu primikürjéről nevezték el később a falut.¹⁷⁰ Szinte mindig az 1560-as szandzsákösszeírásban bukkan fel a meghatározó vezető – ez nem véletlen, ekkor ér tetőpontjára a térség betelepítésének folyamata –, s a későbbi defterekben *nam-ı diğır* szerkezetben már a falu másik neveként szerepel. 1560-ban Jákó falut, a középkori Jakabfalvát egy Vuk Reszán nevű primikür vezeti. 1578-ban a falu neve „Jákó falu más néven Reszánovity” lesz. Utóbbi név még 18. századi térképeken is ismert volt.¹⁷¹

A falvak magyar elnevezésének alternatívái csak alkalomadtán jelennek meg a defterekben, de feltehetően többségüknek volt ilyen szláv – sokszor családnévi – megnevezése. A kancellária láthatóan előnyben részesítette a középkori magyar helyneveket, akkor is, ha azok népessége kizárólag délszláv rájákból állt. Az újkori térképeken nagyszámú, személynévre visszavezethető pusztá található (Mironity, Bratyevity, Grubacsevity, Radonity, Radojevity), s a defterek alapján az a kép rajzolódik ki, hogy ezek a török időkben keletkezettek, a közösségek vezetői után kapták nevüket, de csak néhányukat lehetett azonosítani a török forrásokban. A mai Bácsalmás térségében fekvő Perlekovity¹⁷² pusztá középkori, török kori előzményét nem ismerjük, leginkább Temérdekegyháza lehet, mely a defterekben Temérdőkház néven szerepel. Az elnevezés viszont arra enged következtetni, hogy a szegedi náhije Perlek falujából érkezhetett a névadó személy. A Bodrog vármegyei [Háj]Szentlőrinc falu primikürje 1560-ban Godecs Radivoj. Az újkori Küllőd keleti térségére lokalizálható falu helyén a 18. században Godecsovo pusztát találjuk, közepén templomhellyel.¹⁷³ Hasonló a helyzet az újkorból ismert Lalittyal is: nevét a defterekből egyáltalán nem ismerjük, így eddig az is kérdéses volt, melyik középkori magyar helység utódjának tekintendő. 1560-ban és 1570-ben a Macsala (1578-ban „Macsala más néven Pod Gajcsi”) nevű falu primikürjét Radován Lalitynak hívták.¹⁷⁴ Ő lehetett az újkori Lality névadója, mely éppen az újkori Podgajác [török Pod Gajcsi] szomszédja, és ezáltal visszaigazolja Macsala és Lality azonosságát.

Vujics Isterbác kenéz a zombori náhije Monostor, Baracska és Szent László falvait kapta meg javadalombirtokként.¹⁷⁵ A 18. században Monostorszegetől valamivel északabbra feltűnik egy előzmény nélküli Sterbác falu (katonai térképeken Iszterbác dűlő). Erről egyes rúznámcsa defterek alapján tudjuk, hogy Udvard faluval volt azonos (*Udvar[d] nam-ı diğır İsterbinça*),¹⁷⁶ vagyis ebben az esetben is a térségben működő kenéz nevét viseli az általa benépesített Udvard falu, és olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezt egyes török források „más néven” szerkezettel tudomásunkra hozták.

170 A török történetírás doyenje, İnalıcık kiemelte, hogy a vlah közösségek általában a kenézek nevét viselték. Halil İnalıcık: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I.* Ankara, 1954. 155.

171 *Topographisch hydrometrischen Donau Strom Karte von Petronell...* 1890. Honvédelmi Minisztérium. Hadtörténeti Intézet és Múzeum BIXb. 122/2–42. Raszánovits; MNL OL E 156a. Fasc. 140. No. 031. Reszanovics, *fiscalis deserta*; MNL OL E 156a. Fasc. 145. No. 133/4. Sylva Reszenovácska.

172 Iványi István: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.* I–V. Szabadka, 1889–1909. V. 95.

173 Lokalizálásáról részletesen lásd Pánya: Hájszentlőrinc mezőváros topográfiája, 162–181.

174 Egészen pontosan 1560-ban Radován Lala, majd a következő felmérésben már a szerb családnévi végződéssel Lality.

175 ÖStA Krafft 284. fol. 156.

176 BOA DFE RZ.d. 343. 170.

A közösségeket irányító, vándorlásukat vezető kenézekre, primikürökre szüksége volt a hódoltságban berendezkedő töröknek, általuk biztosította az elpusztult Délvidék újranépesítését. Tisztségük megtartását és fiaikra örökítését a határvidék közelében semmi sem veszélyeztette,¹⁷⁷ eltérően a belső birodalmi területté vált észak-szerbiai szandzsákoktól. Zökkenőmentesnek tűnik a katonaparaszti csoportok privilégiumainak fenntartása (primikürök, martalócok vagy műszellemek esetében egyaránt), ami eltérést jelent a belső, birodalmi területeken tapasztaltaktól. Itt nem csupán a kormányzat fenyegette a meglévő kiváltságokat, de a helyi muszlim szpáhik is konkurenciát láttak a keresztény javadalombirtokosokban: a szendrői Morava-i Rudnik náhijében egy Hüdävendigâr nevű szpáhi például azzal vádolta meg Kenéz Vučsmant, hogy ő „edzsnebi”, azaz kívülálló, idegen, s így timárját erővel elvette. Csak miután a kenéz bizonyította, hogy ő „szpáhi fia szpáhi” [„sipahi zade sipahi”], erősítették meg korábbi javadalmában.¹⁷⁸

Hasonló súrlódások a szegedi szandzsák területén már csak azért sem fordulhattak elő, mert a helyi muszlimok nagy többsége is délszláv volt, mégpedig első generációs áttért. Világosan bizonyítja ezt a szegedi szandzsák legnagyobb muszlim faluja, Gyenősfalu, melynek élén 1560-ban egy primikür állt, akit Tur Alinak neveztek. Etnikailag tehát nem törökökkel kell számolnunk muszlimok esetében sem, hanem túlnyomóan frissen áttért rác népességgel.¹⁷⁹ Hasonlóképpen, 1553-ban a 2 hánéből álló Takcsin falu élén Iszmail Abdullah primikür állt, ráadásul egy fejadódefterben rögzítették a nevét, ahol muszlimokat egyáltalán nem lett volna szabad összeírni.¹⁸⁰ Az 1560-as összeírás igazolja, hogy nem tévedtünk a kissé nehezen olvasható név vonatkozásában: a 11 hánés faluvá duzzadt Takcsin elsőként összeírt lakosa éppen Iszmail Abdullah és fia Oszmán volt. Most már nem előljáró, hanem a földművelő muszlimok szokásos 22 akcsés adóját fizeti.

Befejezés

A vizsgált folyamatok tükrében megállapítható, hogy a török pusztítása nem járt a középkori települések túlnyomó részének teljes eltűnésével, mint azt történeti földrajzi irodalmunk korábban feltételezte: csak a honos népesség enyészett el, a településhálózat nominálisan tovább létezett, sőt a falvakat magyar nevükön regisztrálták a defterekben, ám valójában újonnan bevándorolt rác–vlah lakosságuk volt, akik a defterektől függetlenül saját neveiket használták telepeikre. A bemutatott adatok alapján nem túlzás Bács és Bodrog vármegyék vonatkozásában demográfiai drámáról beszélni, mivel a középkori népesség szinte maradéktalanul tűnt el, és még déli szomszédja, a Szerémség lakosságánál

177 Például a bajai Istvánmegye primikürje, Vučsity halála után fiát nevezték ki, azzal a kikötéssel, ha bizonyosságot nyer, hogy az illető „senkinek sem összeírt rájája” [„kimesnenin yazılı raiyyeti degil ise”]. A hadjáratokon részvétel mellett fő elvárásként fogalmazták meg „a szétszóródott ráják eredeti helyeikre visszajuttatásában” való szorgoskodást. ÖNB Mxt. 571. [1176-os kép.]

178 ÖNB Mxt. 571. [1116-os kép.]

179 Gyenősfalunak 1578-ban saját imahelye lehetett, mert ennek személyzetét is összeírták (imám, hatíp, müezzín, kajjim). Fóti: *The Mufasssal Tahrir Defteri*, 275–276.

180 ÖNB Mxt. 603. 20°.

is mélyrehatóbb veszteséget szenvedett el. A katasztrófa kép helytálló, de nem olyan köz-helyek jellemzik például, hogy a törökök leöldöstek mindenkit, majd a balkáni népesség előzőnlötte a vidéket. A török tartományi adminisztráció alighanem itt szembesült először azzal, hogy a hódítás után egyes tájegységek teljes népessége eltűnt, a honos lakosság hajlandósága a visszatérésre csekélynek mondható, és így csak évtizedes erőfeszítések révén tudták a népességi viszonyokat regenerálni. Mint láttuk, időnként kicsúsztak irányításuk alól az áttelepüléssel járó folyamatok, ez pedig a hódoltság déli peremén elhelyezkedő szandzsákokban generált demográfiai és gazdasági hanyatlást. A kolonizáció évtizedes elhúzódsát látva a mérleg a török oldalon is negatívba fordul.

A 17. század folyamataira szisztematikus összeírások hiányában nem látunk rá, nincsenek tahrír defterek,¹⁸¹ de újabb lényeges demográfiai változások és migrációs fejlemények következtek be a tizenöt éves háború (1591–1606) hadműveleteinek következtében. Ennek a tanulmánynak már nem célja ezek bemutatása, itt pusztán egy fejadódefterben fennmaradt megjegyzéssel illusztráljuk a bekövetkező turbulens demográfiai fejleményeket. Buda visszafoglalásakor (1686) számos török iratot zsákmányoltak, s később ezeket németre lefordították. Köztük a szegedi szandzsák néhány körzetének fejadóját tartalmazó 1589-es és 1639-es keltezésű – kisebb tévedéssel átdatált¹⁸² – deftereket.¹⁸³ Utóbbi bevezetője így jellemzi azokat a népességet érintő változásokat, amelyek már a szandzsákösszeírások korának lezárulta után zajlottak le: „Ez a regiszter ugyanaz, mint a 17. szám alatti, míg azonban az előbbi Krisztus után 1589. évi, ez azonban 1639. évben íródott, és ilyen csekély idő alatt, mint ötven év, sok falu és ház elpusztult, és ezért szükségesnek tartották ezeket újra megismételni.”¹⁸⁴

E fejlemények eredményeképpen a 17. században az adóbehajtás szándékával érkező végváriak már nem a defterekben rögzített középkori falunevet említik, hanem a ténylegesen használatban lévő délszláv toponimákat, melyeket azonban sokszor magyarosítottak (így lett Filipovóból Fülepi, Krusevljéből pedig Körtvélyes – ezek egyikének sem tudjuk megmondani középkori előzményét). Úgy tűnik, hogy csak az oszmán kancellária használta továbbra is a magyar „fantom” településneveket a javadalmak kiosztásakor, míg a helyiek már egy évszázada saját toponimáikat részesítették előnyben. A magyarral párhuzamos rác–vlah helynévkészlet, amely jórészt már a 16. század második felében kiala-

181 A tahrír rendszer 1592-ben az utolsó összeírás-sorozatnál összeomlott. Ezután már csak kivételes esetben, új hódításoknál készült részletes tahrír defter.

182 A német fordító mindkét esetben néhány évvel elszámolta a hidzsra szerinti dátum átváltását. Az egyik fejadóra vonatkozó rész dátuma 990/1589, mely valójában 1582-t jelent. A másik forrás dátuma a német fordításban 1050/1639, ez pedig helyesen átszámolva 1640–1641-et jelent.

183 *Compedium oder Extractus 20 türkischen Büecher oder Register, welche von denen Timariotem und Colonien, von der Soldatesca zu Pferd und Fues von denen Dorfschaften, Hüesern und Unterthanen, von denen Mautehn, Zollen, Überfuhré und Pruckh Geltern von Tribut und anderen proventibus tractiren. Aus dem türkischen in das teütsche versetzt durch Henricum Christophorum Schwegler Dollmatsh*, 1687. ÖStA Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn RN 317. 1. Okt. 1687. Kt. 732. fol. 1–436.

184 *Praenotatio. Dises Register ist deme sub No. 17 gleich, weilen aber dasßelbige Anno Christi 1589. dises aber 1639. geschriben, und unter einer so wenigen zeit, alß 50 Jahren viel dorffschafften und heüser in abgang kommen, habe für nothwendig gehalten, solches widerumb de novo zu repetiren. Uo.*

kult, a 17. században végleg leváltja a defterekből ismert középkori névanyagot.¹⁸⁵ A visszafoglaló háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc jelentékeny délvidéki pusztításai után a török kori népesség egy része délebbre vonult, vagy egyenesen visszahúzódhatott a Balkánra. Ez a folyamat területileg igencsak eltérő mértéket mutatott: a Duna árterében fekvő térséget érintette legkevésbé,¹⁸⁶ ezzel szemben néhol még a szláv településnevek egy része is eltűnt: a mai Sztapár vidékén fekvő Orahova, a Szond vidéki Izvizsdár vagy az újkori Tovarisevo térségében fekvő Topaszel nyomtalanul szűnt meg, a betelepítésre alkalmas pusztákat felmérő kamarai biztosok ezeknek a szláv településeknek már az emlékét sem ismerték (Sztapár és Tovarisevo pedig a török defterekben ismeretlen). A török kori népesség kontinuitása itt megszakadhatott, kérdés természetesen, hogy mikor: semmilyen támpontunk nincs arra, hogy a 17. században, vagy éppen a kuruc harcok idején tűntek el. Hasonlóan mutatja elpusztult települések nyomát a 18. századi Kula [török *kule*; „torony”] *praedium*ok léte, melyek neve arra utal, hogy csupán egy-egy középkori templom tornya jelezhetette az elpusztult falu emlékét, miközben még a helyi lakosok sem ismerték annak pontos nevét. Máshol, így a futaki uradalom területén viszont olyannyira nem állt be változás a hódoltsági népesség összetételében, hogy még 1711-ben is egykori török földesuraik nevét diktálták be a lakosok a *praedium*okat felmérő császári biztosoknak.¹⁸⁷ Úgy tűnik, mintha ezen uradalom népe kezdetben egyáltalán nem vette volna tudomásul a hatalomváltással járó átalakulást. Bárth János kutatása szintén a török kori népesség részleges visszavonulásának folyamatát mutatta ki Észak-Bácskában: a kuruc háborúk idején a délszláv lakosság egy része fokozatosan délebbre húzódott, s ennek eredményeképpen számos rác falu ekkor néptelenedett el (lásd Orbágyszentgyörgy, Jankovác, Rém, Borot, Zside). Orbágyszentgyörgy lakói például egyebek mellett Bajára költöztek.¹⁸⁸ A délszláv lakosság visszahúzódásának és részben lecserélődésének kérdése a szakirodalomban vita tárgyát képezi,¹⁸⁹ ennek tárgyalása már túlmutat tanulmányunk keretein.

185 Így Szelepcsényi György több száz Bács, Bodrog és Solt vármegyei helységre vonatkozó igénylistájából (tévesen 1543-as kalocsai tizedjegyzékként ismert szakirodalmunkban) és nádori adománylevelekből Zlokra, Buksinovics, Szallasics, Pokoliko, Rancsevoszelo, Sztaniszcz, Metkovics, Sztup, Praeradoristya, Szlokutya, Todaris, Obradovicza stb. nevű településeket ismerünk. MNL OL E 156a. Fasc. 103. No. 047. Vö. Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. I–II. Szerk. Dudás Gyula. Zombor, 1896. Ezek egyikével sem találkoztunk a török összeírásokban, miközben fekvésüket a 18. század kéziratoss térképeiről pontosan ismerjük.

186 A középkori eredetű dűlőnevek tovább élése bizonyítja itt a népesség folytonosságát. Jankó János: Adatok a bács-bodroghmegyei sokaczkok néprajzához. *Ethnographia* 7 (1896) 34–64.

187 MNL OL E 156a. Fasc. 130. No. 026.; Fóti-Pánya: Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója, passim.

188 Bárth János: Jankováci rácok vallomásai. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 24–26. Nyíregyháza, 1989. 441–445.

189 Kitanics Máté: A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században. Pécs, 2014. [Doktori disszertáció] 130., 141., 151.

CONTENTS

CAPITAL ACCUMULATION IN HUNGARY DURING THE LATE ESTATE SYSTEM, 1700–1848

István Szijártó M. Capital Accumulation and the Squirrels. Introductory Remarks	183
Szabolcs Somorjai Historical Metamorphoses of Original Capital Accumulations	189
László Schramek Could the Military Become a Market Factor in the First Half of the 18 th Century in Hungary?	209
János Nagy The Economic Ideas of the Hungarian Orders and the Government, as Exemplified by the Proceedings of the Diet of 1764–1765 and the Committee on Commerce Sent out in 1791	221

STUDIES

Miklós Fóti Demographic Changes and Migrations in Bács and Bodrog Counties in the 16 th Century	241
László Dávid Törő Austrian–Hungarian Intellectual History Discourses and Lessons Learned. Dagobert Frey and Endre Angyal	283

E számunk szerzői

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratőrző főosztály ● Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára ● Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratőrző főosztály ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató

(HUN–REN BTK TTI = HUN–REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutató-
központ Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**



**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

